

ΙΩΣΗΦ ΒΕΝΤΟΥΡΑΣ

**ΕΒΡΑΙΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ
ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ**

שֵׁרָא מִמְּעוּרִים

תְּמַעֲקֵן מֵעַם

גִּידָה לְתַחֲמוֹ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἑβραϊκὴ μεσαιωνικὴ ποίηση στὴ Μεσόγειο,¹ παρκαμένει ἄγνωστη μέχρι σήμερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γραμμὴν σὲ γλῶσσα μὴ λατινογενή, ἐντάσσεται σὲ ἓνα διανοητικὸ περιβάλλον ἀνοίκειο στὸν ἑλληνα ἀναγνώστη καὶ ἀποτρεπτικὸ μιᾶς ἐμβριθέστερης μελέτης. Ὡστόσο αὐτὴ ἢ ποίηση στὸ μεγαλύτερο μέρος της παρήχθη στὴν Εὐρώπη καὶ ἡ μελέτη της φωτίζει πτυχὲς τῆς ἱστορίας τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας. Καὶ ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῶν χωρῶν τῆς ἑβραϊκῆς διασπορᾶς καὶ ἰδιαίτερα ὁ μεσαιωνικὸς ἄραβικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἀνδαλουσίας ἐπηρέασε τὴν ἑβραϊκὴν διάνοησι, ἐντούτοις δὲν ἔχει διερευνηθεῖ ἀρκετὰ καὶ παραμένει ἀνοικτὸ τὸ ἐρώτημα τῆς ἐπίδρασης τῆς ἑβραϊκῆς στὴ δυτικὴ ποίηση. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἱστορία τῶν Ἑβραίων τῆς Ἀνδαλουσίας, μετὰ τὸ 10ου καὶ 12ου αἰῶνα, ἐκτυλίχτηκε γιὰ μεγάλα διαστήματα σὲ ἓνα περιβάλλον εἰρηνικῆς συνύπαρξης τῶν Μουσουλμάνων, Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν, ποὺ διευκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία τους καὶ τὴν ἀλληλεπίδρασή τους στὰ ζητήματα τῆς τέχνης καὶ τῆς διανόησης. Ἔτσι στοὺς λαοὺς αὐτοὺς πολλὲς θεματικὲς κατηγορίες καὶ ποιητικὲς φόρμες εἶναι κοινές.²

1. Ὡς ἑβραϊκὴ ποίηση νοοῦμε τὴν ποίηση ποὺ γράφτηκε στὴν ἑβραϊκὴ γλῶσσα. Στὸ βιβλίον ἀναθολογοῦνται ποιητὲς ποὺ ἔζησαν στὴ Μεσόγειο.

2. Εἶναι π.χ. ἐνδιαφέρον ὅτι ποιήματα μὲ τὴ θεματικὴ τοῦ *Ubi sunt*

Οί Έβραίοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ Ἰσλαμισμὸς ἦταν πολὺ κοντὰ στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ ἔτσι ἀφήνονταν μὲ ἀρκετὴ εὐκολία στὴν ἐξοικείωση μὲ τοὺς τρόπους ζωῆς τῆς ἀραβικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, ποὺ ἀσκοῦσε σημαντικὴ ἐπιρροὴ σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῶν γειτονικῶν χωρῶν.³ Ὁ Rene Nelli, ἐξετάζοντας τὴν ἐπιρροὴ τῆς ἀραβικῆς ποίησης στὴν ποίηση τῶν τροβαδούρων τῆς Ὁξιτανίας,⁴ προσδίδει σημασία στὶς ἐμπορικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπαφές ποὺ εἶχαν οἱ Μουσουλμάνοι μὲ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τοὺς Έβραίους, καθὼς καὶ στὶς πολιτισμικὲς ἐπαφές. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορά του στοὺς πριγκιπικοὺς γάμους στοὺς ὁποίους παρευρίσκονταν ἄρχοντες τῆς Ὁξιτανίας ἐνῶ τὸ ψυχαγωγικὸ μέρος ἀνελάμβαναν ἄραβες, ἔβραῖοι καὶ χριστιανοὶ ζογκλέρς (1963:44). Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀποδει-

(ποιητικῆς φόρμας στὴν ὁποία τὸ ποίημα ἢ οἱ στροφές του ἀρχίζουν μὲ τίς λέξεις ποὺ εἶναι καὶ ἔχουν θεματικὴ τὸ ἐφῆμερο τῶν πραγμάτων) ἀνευρίσκονται στὴ δυτικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν ἑβραϊκὴ παράδοση. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ ποίημα «Τὸ κάστρο» τοῦ Σαμουήλ ἁ Ναγκίντ.

3. Κατὰ μία ἄλλη θεώρηση, αὐτὴ ἡ ἀποψη δὲν εἶναι ἀκριβής, ἀν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι οἱ Χριστιανοὶ κατηγοροῦσαν μὲν τοὺς Έβραίους ὅτι ἦσαν καταραμένοι, διότι φόνευσαν τὸν Υἱὸ τοῦ Θεοῦ, δέχονταν ὅμως τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, ἐνῶ οἱ Μουσουλμάνοι θεωροῦσαν ὅτι ἡ *Παλαιὰ Διαθήκη* ἦταν μιὰ ἀναληθῆς διατύπωση τῆς Ἱστορίας, ποὺ ἀναδείκνυε τὸν Ἰσαὰκ παραμερίζοντας τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰσμαήλ, καὶ γενικὰ διέστρεφε τὴν ἱστορία ὅλων τῶν μεγάλων βιβλικῶν μορφῶν. (Βλ. Hillel Halkin: *Out Of Andalusia*.)

4. Μὲ τὸ ὄνομα Ὁξιτανία προσδιορίζονταν ἡ περιοχὴ τῆς Νότιας Γαλλίας ὅπου μιλοῦσαν ἡ γλῶσσα τοῦ *Ὀκ*, δηλαδὴ ἓνα ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τίς διαδοχικὲς ἀλλοιώσεις τίς ὁποῖες ὑπέστη ἡ λατινικὴ γλῶσσα. Στὴ γλῶσσα αὐτὴ ποὺ ὁμιλεῖται καὶ σήμερα στὴ Νότια Γαλλία, γράφτηκε ἡ ποίηση τῶν τροβαδούρων. Μὲ τὴ λέξη *Ὀκ* ἐκφράζεται ἡ κατάφαση (ναί). Βλ. σχετικὸ ἄρθρο μου στὸ περιοδικὸ *Ποίηση*, τεῦχος 23, Ἄνοιξη-Καλοκαίρι 2004.

κνύει τὴ δημιουργικὴ ἀνάμιξη τῶν Έβραίων στὴν πολιτισμικὴ ζωὴ τῆς Ἀνδαλουσίας καὶ τῆς Νότιας Γαλλίας. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Μεσαίωνα, ἡ βαθιὰ θρησκευόμενη καὶ μυστικιστικὴ Δύση ἄρδευε ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ παράδοση στοιχεῖα γιὰ τὸ κοσμοεἶδωλό της. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀναφορὲς περιπτώσεων ὅπως ἐκείνη τῆς Ναρβόνης ἡ κοινωνία τῆς ὁποίας, σύμφωνα μὲ τοὺς Arthur Zuckerman καὶ Gerard Israel, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰώνα εἶχε ὀργανώσει τὴ ζωὴ καὶ τὰ σύμβολά της σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση αὐτή.⁵ Ὁ αὐτοκράτορας Καρλομάγνος, ὅπως καὶ ὁ διάδοχός του Λουδοβίκος ὁ Εὐσεβής, ἔτρεφαν γιὰ τοὺς Έβραίους ἔντονα αἰσθήματα ἀγάπης καὶ φιλίας.

Τὸν 12ο αἰώνα τὴν Ὁξιτανία κατοικοῦσαν πολλὲς διαφορετικὲς ἐθνότητες. Οἱ Έβραῖοι ποὺ ἔφτασαν ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ἔφεραν μαζί τους τὴν ἀραβικὴ πολιτιστικὴ παράδοση καὶ συνέβαλαν στὴ μεταλαμπάδευσή της στοὺς λόγιους τῶν περιοχῶν ποὺ κατοίκησαν. Βέβαια ὁ Israel Zinberg (1972, τόμος II: 95) ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν τροβαδούρων δὲν ὑπῆρξε καμιὰ ἀπολύτως ἐπίδραση στὴν ἑβραϊκὴ ποίηση τῆς Προβηγκίας, διότι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή του: α) τὸ κοσμοεἶδωλο τῶν τροβαδούρων ποὺ ζοῦσαν τὸν φεουδαρχικὸ τρόπο ζωῆς ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Προβηγκιανῶν Έβραίων ποὺ ἦταν ἀστοὶ καὶ β) οἱ τροβαδούροι, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἑβραίους ποιητές, δὲν ἔγραφαν τοὺς στίχους, ἀλλὰ τοὺς τραγουδοῦσαν. Ὡστόσο σημαντικὸς ἀριθμὸς μελετητῶν ἔχει διαφορετικὴ ἀποψη. Χαρακτηριστικὰ, ἡ Marie-Claire Viguiet⁶ ἰσχυρίζεται, σὲ σχετικὸ ἄρθρο της,

5. Βλ. Arthur Zuckerman, *A Jewish Principedom in Feudal France 768-900*, Νέα Ὑόρκη 1972, καὶ Gerard Israel, *Provinces, pouvoir, religions, hérésies*, Éditions du Tricornet, 2002.

6. Ἡ Marie-Claire Viguiet ὑπῆρξε ἐρευνήτρια στὸ CNRS (Ἐθνικὸ

ὅτι ὑπῆρξαν τροβαδοῦροι ποὺ ἦταν Ἑβραῖοι καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ τροβαδοῦρος Μπονφίς τῆς Ναρβόνης, ὁ ὁποῖος συνομιλεῖ μὲ τὸν Guiraut Riquier σὲ ἓνα *tenso*,⁷ ἦταν Ἑβραῖος.⁸ Τὸν Μπονφίς τῆς Ναρβόνης θεωρεῖ Ἑβραῖο καὶ ὁ Cecil Roth (1940: 109). Ἡ Jacqueline Luquet-Juillet, ἐξάλλου, ἀναφέρει (2000: 18) ὅτι οἱ μελετητές ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἐπίδραση τῆς ἀραβικῆς ποίησης στὴν ποίηση τῶν τροβαδούρων βασίζονται ἐπιχειρήματά τους στὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἔργα τῶν πιὸ παλιῶν τροβαδούρων τόσο μὲ τοὺς ἀραβες ποιητὲς Ἰμπν Κουζμάν, Ἄμποῦ Μωχάμεντ Ἰμπν Χάζμ, Ἰμπν Μπάτζα, ὅσο καὶ μὲ τὸν Ἑβραῖο Σολομών Ἰμπν Γκαμπιρόλ.⁹ Ὁ Charles Camproux (1965:58) τονίζει ὅτι στὴν ποίηση τῶν τροβαδούρων ξαναβρίσκουμε τὶς φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γκαμπιρόλ ποὺ βασίζονται στὴν ἑλληνο-ἀραβικὴ φιλοσοφία. Ἡ ὑπόθεση λοιπὸν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἀνδαλουσίας συνέβαλαν στὴ γέννηση τῶν νέων τρόπων ποιητικῆς σκέψης καὶ μορφῆς στὴ Νότια Γαλλία, ποὺ ξεκινᾷ στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰῶνα μὲ τὸν Γουλιέλμο τοῦ Πουατιέ καὶ συνεχίζεται μέχρι τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα, δὲν στερεῖται τεκμηρίων καὶ ἀπαιτεῖ πλήρη διερεύνηση.

Ἡ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῶν ποιημάτων ποὺ περιλαμ-

Κέντρο Ἐπιστημονικῆς Ἐρευνας τῆς Γαλλίας). Ἡ Marie-Claire Viguiet ὑπέγραψε τὰ ἄρθρα τῆς καὶ μὲ τὸ ψευδώνυμο Nora Caron.

7. Τὸ *tenso* εἶναι ποιητικὸ εἶδος στὸ ὁποῖο δύο ἢ περισσότεροι τροβαδοῦροι ἐμφανίζονται νὰ ἀντιπαραθέτουν ἀπόψεις γιὰ ἓνα ζήτημα θρησκευτικό, πολιτικό, ποιητικὸ ἢ ἐρωτικό. (Βλ. σχετικὸ ἄρθρο μου στὸ περιοδικὸ *Ποίηση*, τεῦχος 23, Ἄνοιξη-Καλοκαίρι 2004).

8. Βλ. Vent Terral, *Juifs et Source Juive en Occitanie*, Valdarias, 1988, σσ. 17-28 καὶ σσ. 81-92.

9. Βλ. μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴ μελέτη τοῦ E. Levi Provencal, «La pensée de midi», τεῦχ. 1, 2000.

βάνω στὴ μικρὴ αὐτὴ ἀνθολογία δὲν εἶναι ἐπὶ λέξει μετάφραση τῶν πρωτοτύπων, ποὺ ἄλλωστε στὴν ποίηση δὲν εἶναι δυνατὴ, ἂν θέλουμε νὰ διατηρήσουμε ζωντανὸ τὸ ποιητικὸ γεγονός στὴ γλώσσα ὑποδοχῆς του. Οὔτε ἡ μετρικὴ τῶν ποιημάτων ἦταν δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ. Ὅρισμένα ποιήματα τὰ ἀπέδωσα μὲ στίχους ὁμοιοκατάληκτους καὶ ἄλλα τὰ ἀπέδωσα μὲ ἐλεύθερο στίχο. Ἡ λόγια ἑβραϊκὴ γλώσσα τοῦ Μεσαίωνα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ σὲ πολλὰ ποιήματα περιλαμβάνονται στίχοι ἀπὸ τὴ *Βίβλο*.¹⁰ Ἀπέδωσα τὰ ποιήματα ἔχοντας τὸ ἑβραϊκὸ πρωτότυπο καὶ τὴ μετάφρασή του στὰ ἀγγλικά. Ἐπέλεξα κοσμικὰ κυρίως ποιήματα μὲ κριτήριό τὴ συναισθηματικὴ μου ἀνταπόκριση σ' αὐτά. Ἔτσι, δὲν ἀνθολογοῦνται ὅλοι οἱ ἀναφερόμενοι στὴν εἰσαγωγὴ ποιητὲς. Στὴ βιβλιογραφία παραθέτω τὶς ἀνθολογίες τὶς ὁποῖες συμβουλεύτηκα. Προσπάθησα νὰ διατηρήσω τὴν παλέτα τῶν χρωμάτων τῶν πρωτότυπων κειμένων, ὅμως πολλὲς φορές δὲν μπόρεσα νὰ ἀντισταθῶ στὸν πειρασμὸ νὰ ἐπέμβω καὶ νὰ προσπαθῆσω ὥστε ἡ φωνὴ τῶν ποιητῶν νὰ ἀναδείξει τὴ σύγχρονη δύναμή της, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὴ δική μου ἀνάγνωση. Σὲ τί ποσοστὸ τὸ ἐπέτυχθα θὰ κρίνει ὁ ἀναγνώστης. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸ πῶς θὰ κριθεῖ ἡ προσπάθειά μου ἐλπίζω τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίό νὰ γίνῃ ἐρέθισμα γιὰ μιὰ ἐκτενέστερη καὶ πληρέστερη ἀνθολόγηση. Παραθέτω τὰ ἑβραϊκὰ πρωτότυπα κείμενα, διότι πιστεύω ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἐνθαρρύνω ἑλληνες σπουδαστὲς τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσας νὰ ἀπολαύσουν τὰ ποιήματα αὐτὰ στὸ πρωτότυπο.

Προτάσσω τῶν ποιημάτων μιὰ συνοπτικὴ ἐξιστόρηση

10. Στὶς τεχνικὲς ποὺ ἀνέπτυξε ἡ ἀνδαλουσιανὴ σχολὴ κυρίαρχη θέση κατέχει ἡ παρεμβολὴ στὸ ποίημα βιβλικῶν στίχων. Οἱ στίχοι γράφονταν ἄλλοτε αὐτολεξεῖ καὶ ἄλλοτε ἀλλοιωμένοι.

τῆς περιπλάνησης τῆς ἑβραϊκῆς ποίησης στίς χώρες τῆς Μεσογείου. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ κειμένου αὐτοῦ περιλήφθηκε στήν εἰσήγησή μου στό 23ο Ποιητικό Συμπόσιο στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάτρας τὸ 2003 καί ἔχει δημοσιευθεῖ στά *Πρακτικά* του.

Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν ραβίνο κ. Ι. Μιζάν¹¹ γιὰ τὴ βοήθειά του στή μετάφραση τοῦ ποιήματος «Ἡ πάλη τοῦ Βεεμῶθ με τὸν Λεβιάθαν», τὸν θρησκευτικὸ λειτουργὸ Χαΐμ Ἰσχακὴ γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε, τὴν Εὐα Σίδη Τσούρ, γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῶν ἑβραϊκῶν κειμένων δύο ποιημάτων, τὴν Ἐλισάβετ Ἀρσενίου καὶ τὴν Ἀγγελικὴ Κωσταβάρα γιὰ τὶς ὑποδείξεις τους. Ὁ Ἡλίας Λάγιος ποὺ δυστυχῶς χάθηκε τόσο πρόωρα συνέβαλε στή τελικὴ διαμόρφωση τοῦ ποιήματος («Ἦ κέρδισα»).

11. Ἀπὸ τὸν ραβίνο κ. Μιζάν ζήτησα νὰ μοῦ μεταφράσει στὰ ἑλληνικὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ αὐτὸς ἀνταποκρίθηκε πρόθυμα καὶ μοῦ ἔδωσε χειρόγραφο μετὰ τὴν ἐπὶ λέξει μετάφραση τοῦ ποιήματος.

ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΗ ΜΙΑΣ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗΣ

Ἐν ἀρχῇ

Ἡ γνωριμία τῆς δυτικῆς διάνοησης μετὰ τὴν ἑβραϊκὴ ποίηση ξεκινᾷ μετὰ τὴ μελέτη τῶν βιβλικῶν κειμένων ποὺ γράφονται ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. Οἱ χαρακτηριστικοὶ τρόποι τῆς βιβλικῆς ποίησης εἶναι ὁ σωρευτικὸς, ὁ ἀντιθετικὸς, ὁ συνώνυμος καὶ ὁ ἀνιῶν παραλληλισμός.¹ Οἱ *Ψαλμοί*, τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων*, ὁ *Ἰώβ*, ὁ *Ἐκκλησιαστής*, ἀποτελοῦσαν πάντα πηγὲς ἔμπνευσης ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ποιητές, ἀλλὰ γενικότερα γιὰ ὅσους ὑπηρετοῦσαν τὶς καλὲς τέχνες. Ὅλοι οἱ δημιουργοὶ ἔστρεφαν τὸ βλέμμα τους στὴ *Βίβλο*, γιὰ νὰ ἀντλήσουν ἔμπνευση καὶ νὰ διδαχθοῦν.

Στὴν περίοδο τῆς προῦμνογραφίας, ὅπως χαρακτηρίζει στὴ χρονολογικὴ του κατάταξη ὁ καθηγητὴς Ezra Fleischer τοὺς αἰῶνες μετὰ τὸν 2ο π.Χ. καὶ 4ο μ.Χ., γράφτηκαν τὸ *Ταλμούδ*, ἡ *Σοφία Σειράχ*, οἱ *Πάπυροι τῆς Νεκρᾶς Θάλασσης*, καθὼς καὶ τὰ πρῶτα μυστικιστικὰ βιβλία ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τῆς Δημιουργίας καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ, δηλαδὴ τὸ *Σέφερ Γιετσιρά*² καὶ οἱ

1. Στὸν ἀντιθετικὸ παραλληλισμὸ ὁ δεύτερος στίχος ἀνασκευάζει ἢ ἀντιτίθεται στὸν πρῶτο. Στὸν συνώνυμο παραλληλισμὸ ὁ δεύτερος στίχος ἐνισχύει τὸν πρῶτο. Στὸν ἀνιῶντα παραλληλισμὸ ὁ πρῶτος στίχος συμπληρώνεται σταδιακὰ ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους.

2. Τὸ *Σέφερ Γιετσιρά* (*Βιβλίον τῆς δημιουργίας*) ἔχει γιὰ κεντρικὸ θέμα τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς κοσμολογικῆς καὶ κοσμογονικῆς θέσης βα-

Ἐκστατικές ἐνοράσεις τῶν οὐρανίων θόλων.³ Ὁ ποιητικὸς ρυθμὸς στὰ κείμενα αὐτὰ βασιζόταν στὸν παραλληλισμὸ καὶ τὸν σταθερὸ ἀριθμὸ λέξεων ἀνὰ στίχο καθὼς καὶ στὴν ἀπουσία ἢ σπανιότητα τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Μέχρι καὶ τὸν 4ο λοιπὸν αἰώνα, ἡ ἑβραϊκὴ ποίηση ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὰ θρησκευτικὰ κείμενα.

Στὴ Μέση Ἀνατολή

Ἀπὸ τὸν 5ο μέχρι τὸν 11ο αἰώνα ἡ ἑβραϊκὴ ποίηση ταυτίζεται μὲ τὴν ὑμνογραφία, δηλαδή τὴ λειτουργικὴ ποίηση, τὴν *πιγιούτ*, ὅπως λέγεται στὰ ἑβραϊκά. Οἱ ποιητὲς ποὺ ἔγραφαν ποιήματα κυρίως γιὰ λειτουργικὴ χρῆση λέγονται *παϊτάν* (ἡ λέξη *παϊτάν* προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ποιητῆς). Ὁ καθηγητὴς Fleischer διακρίνει τρεῖς περιόδους τῆς ἑβραϊκῆς λειτουργικῆς ποίησης: τὴν προκλασικὴ, τὴν κλασικὴ καὶ τὴν ὕστερη ἀνατολικὴ περίοδο.

Ἡ προκλασικὴ ὑμνογραφία ἐκτείνεται χρονικὰ στὸν 5ο καὶ τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα. Οἱ ἀλφαβητικὲς ἀκροστιχίδες καὶ ἡ

σισμένης στοὺς τριάντα δύο μυστικὸς δρόμους τῆς σοφίας, ποὺ εἶναι οἱ πρῶτοι δέκα ἀριθμοὶ ἢ οἱ δέκα ἐκπορεύσεις τοῦ θεοῦ καὶ τὰ εἴκοσι δύο γράμματα τοῦ ἑβραϊκοῦ ἀλφάβητου. Τὸ *Σέφερ Γιετσιρά*, τὸ *Σέφερ ἂ Μπαχίρ* (ἓνα ἀνθολόγιο ἀποφθεγμάτων καὶ ἐρμηνειῶν) καὶ τὸ *Σέφερ ἂ Ζοχάρ* (σύνολο ἐρμηνειῶν καὶ συζητήσεων σὲ πολυάριθμα θέματα) ἀποτελοῦν τὸν κορμὸ τῆς *Καμπιλά* ποὺ τὸν 16 αἰώνα διατυπώθηκε ἐκ νέου καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰσαὰκ Λούρια.

3. Οἱ *Οὐράνιοι Θόλοι* εἶναι ἡ μυστικιστικὴ περιγραφή τοῦ οὐράνιου κόσμου, μὲ τὰ ἑπτὰ παλάτια τοῦ στερεώματος, τοὺς ἀγγέλους ποὺ τὰ κατοικοῦν, τὰ ποτάμια φωτιᾶς ποὺ κυλοῦν ἐμπρὸς στὸ ἄρμα καὶ τὶς γέφυρες ποὺ τὰ συνδέουν, ὅλα συνδεδεμένα μὲ τὸ ὄραμα τοῦ ἄρματος τοῦ Ἰεζεκιήλ.

κανονικότητα τονισμοῦ, ὅπως π.χ. μία τονισμένη συλλαβὴ σὲ κάθε δεύτερη λέξη, ἦταν ὁ ποιητικὸς τρόπος τὴν περίοδο αὐτῆ. Οἱ ποιητὲς τῆς προκλασικῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου ἦταν πνευματικοὶ ἡγέτες καὶ μάχονταν γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς θρησκευτικῆς τους πίστεως. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸν ποιητὴ Γιοσέ μπέν Γιοσέ (4ος ἢ 5ος αἰώνας), ποὺ μὲ τοὺς στίχους του καλεῖ τοὺς λαοὺς νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν κυριαρχία τοῦ θεικοῦ βασιλείου:

Πλησιάστε ἔθνη, ἔρθετε ἡγέτες, Δεῖτε τὴν ἔνδοξη ἰσχὺ τοῦ Βασιλείου... (Weinberger 2000: 34).

Στὴ χρονικὴ περίοδο τῆς κλασικῆς ὑμνογραφίας (6ος-8ος αἰώνας) ἡ ποιητικὴ φόρμα ἀνανεώνεται μὲ τὴν εἰσαγωγὴ ὁμοιοκαταληξίας ὑπὸ τοὺς ὅρους ὅτι ἀφενὸς ἡ τελευταία συλλαβὴ τῆς ὁμοιοκατάληκτης λέξης διατηρεῖται πάντα ἢ ἴδια, καὶ ἀφετέρου δύο σύμφωνα διαφορετικοῦ ἤχου ἀπὸ τὰ τρία τῆς ρίζας τῆς λέξης ἐπαναλαμβάνονται στὴν ὁμοιοκατάληκτη λέξη σὲ κάθε στίχο.⁴ Σύμφωνα μὲ τὸν μελετητὴ ποιητὴ T. Carmi, ἡ ἑβραϊκὴ ὑμνογραφία εἶναι ἡ πρώτη ποὺ χρησιμοποίησε συστηματικὴ καὶ ὑποχρεωτικὴ ὁμοιοκαταληξία στὴν ποίηση καὶ εἶναι εὐλόγο ὅτι, μέσω τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἡ φόρμα αὐτὴ πέρασε στὴν εὐρωπαϊκὴ ποίηση (1981: 62). Χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι οἱ ποιητὲς Γιανάι καὶ Ἐλεάζαρ μπέν Καλίρ ἢ Κιλίρ.

Ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸν 11ο αἰώνα ἀναπτύχθηκε ἡ ὕστερη ἀνατολικὴ ὑμνογραφία. Ὁ Σααντία Γκαὸν καὶ ὁ Σαμουήλ ἂ Σλισί εἶναι οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς περιόδου αὐτῆς.

Ὁ Σααντία Γκαὸν γεννήθηκε στὴν Αἴγυπτο τὸ 882. Ἀπὸ

4. Τὰ ρήματα στὴν ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἔχουν μία ρίζα ποὺ ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ τρία σύμφωνα.

τὸ 928 ἐτέθη ἐπικεφαλῆς τῆς θρησκευτικῆς Ἀκαδημίας τῆς Σούρα στὴ Βαβυλωνία.⁵ Ὁ Γκαὸν ὑπῆρξε πολέμιος τῆς αἵρεσης τῶν Καραϊτῶν, ποὺ ἀναγνώριζαν ὡς μοναδικὴ πηγὴ τοῦ θρησκευτικοῦ νόμου τὶς Γραφές, ἀρνούμενοι τὸν Προφορικὸ Νόμο καθὼς καὶ τὸ λειτουργικὸ ἡμερολόγιο. Ὁ ἴδιος μετέφρασε τὴ Βίβλο στὰ ἀραβικά, συνέταξε τὸ πρῶτο τυπικὸ βιβλίον προσευχῶν, δημιούργησε ἓνα λεξικὸ ὁμοιοκαταληξίας γιὰ ποιητικὴ χρῆση, ἔγραψε θεολογικὲς ἐργασίες καὶ σχόλια στὴ Βίβλο. Ὁ Γκαὸν γενικὰ θεωρεῖται ὁ κυριότερος σύνδεσμος μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς ἰσπανικῆς σχολῆς ἐφόσον εἰσήγαγε στοὺς στίχους τὴν ἐναλλασσόμενη ὁμοιοκαταληξία καὶ ὑπῆρξε ὁ πρόδρομος τῶν καινοτομιῶν στὴν ἑβραϊκὴ ποίηση ποὺ ἀνθίσε στὴν Ἀνδαλουσία. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη στροφή:

Εἶσαι πράγματι Μεγάλος...⁶ Εἶσαι κατὰ πολὺ μεγαλότερος ἀπ' ὅλους τοὺς καλλιτέχνες / Διότι αὐτοὶ δημιουργοὺν μορφές στὸ φῶς τῆς μέρας ἢ τῆς φωτιᾶς / Ἐσὺ ὅμως δημιουργεῖς ζωὴ στὶς κορυμμένες ἐσχατιές / Στὸς ἐνδοτάτους θαλάμους

ὦ Κύριε Θεέ μου, Εἶσαι πράγματι μέγας (ἐπωδός).

Ὁ Σαμουήλ ὁ Σλισί,⁷ ποὺ πέθανε μετὰ τὸ 1012, ἦταν ὁ τρίτος σὲ σημασία θρησκευτικὸς ἡγέτης στὴν Ἀκαδημία

5. Στὴ Βαβυλώνα ὑπῆρχαν δύο θρησκευτικὲς ἀκαδημίαι. Ἡ θρησκευτικὴ ἀκαδημία (yeshivah) εἶχε θρησκευτικὴ ἐξουσία. Τὸν 8ο καὶ 9ο αἰῶνα δὲν ἦταν ἀπλῶς μία σχολή, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε ὑπέρτατο δικαστήριον καὶ πηγὴ καθοδήγησής γιὰ ὅλους τοὺς ἑβραίους. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς (γκαὸν) ἐθεωρεῖτο ὑπέρτατος θρησκευτικὸς ἀρχηγός.

6. Στὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ὅλοι οἱ στίχοι, πλὴν τῆς ἐπωδοῦ, εἶναι ὁμοιοκατάληκτοι.

7. «Ἁ Σλισί» στὰ ἑβραϊκὰ σημαίνει «ὁ τρίτος».

τῆς Ἱερουσαλήμ.⁸ Ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Σααντία Γκαὸν καὶ διακρίθηκε γιὰ τὸν λυρισμὸ του. Ἐνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του, ποὺ γράφτηκε μὲ ὁμοιοκατάληκτους στίχους, εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Λαχταρίσαμε γιὰ τὴ σωτηρία μας ὅπως ἐκεῖνος ποὺ ἐκλιπαρεῖ γιὰ σκιά / ὅπως ὁ ὑπηρέτης ποὺ λαχταρᾷ τὸν μισθὸ του / Βάλαμε φύλακα νὰ ἀναφέρει ὅτι θὰ ἔβλεπε / Ἐλπίζαμε νὰ ἀκούσουμε καλὲς εἰδήσεις: Ὁ Ἀνθρωπὴς ἔφτασε, μοιάζει μὲ Ἐκεῖνον ποὺ κάλυψε τὸ Πρόσωπό Του μὲ πέπλο / Ἀλλὰ ὁ φύλακας εἶπε: Ἐπιστρέψτε ξανά. Καὶ ἂν δὲν εἶναι ἐδῶ θὰ ἐμφανιστεῖ σύντομα / Τότε οἱ καρδιές μας ἔσπασαν καὶ ὅσοι πενθοῦν γι' αὐτὸν τὸν λόγο πενθοῦν.

Στὴν Ἀνδαλουσία – Ἰσπανία

Τὸν 8ο αἰῶνα ὅταν οἱ Ἀραβες κατέκτησαν τὴν Ἀνδαλουσία, οἱ ἑβραῖοι, καταπιεσμένοι ἀπὸ τοὺς Βησιγότθους, καλωσόρισαν τοὺς κατακτητὲς ὡς ἀπελευθερωτὲς. Οἱ ἑβραῖοι προσαρμόστηκαν γρήγορα στὶς νέες συνθήκες ζωῆς καὶ ἀφομοίωσαν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἐθνικὲς ομάδες τῆς χώρας, τὸν ἀραβικὸ πολιτισμὸ. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα οἱ ἑβραῖοι εἶχαν ἤδη ἀντικαταστήσει τὴν ἀραμαϊκὴ ἢ τὶς ἄλλες γλῶσσες ποὺ μιλοῦσαν μέχρι τότε μὲ τὴν ἀπλὴ λαϊκὴ ἀραβικὴ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν καθημερινή τους ἐπικοινωνία· τὴν ἑβραϊκὴ τὴν χρησιμοποιοῦσαν μόνον γιὰ θρησκευτι-

8. Ἡ θρησκευτικὴ Ἀκαδημία (yeshivah) τῆς Ἱερουσαλήμ ἀνταγωνίζοταν τὶς δύο Ἀκαδημίαι τῆς Βαβυλώνας, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐπιρροή ποὺ ἀσκούσαν στὴ διασπορά. Στὸν ἀνταγωνισμὸ αὐτὸ ὑπερίσχυσαν οἱ βαβυλωνιακὲς Ἀκαδημίαι.

κά θέματα (Menocal, 2000: 42). Τὸν 10ο καὶ 11ο αἰῶνα οἱ πλούσιοι Ἑβραῖοι μιλοῦσαν ἄπταιστα τῇ λόγια ἀραβικῇ γλώσσα καὶ σπούδαζαν τὴν ἀραβικὴ λογοτεχνία. Ἔως τὸν 13ο αἰῶνα ἡ ἀραβικὴ ἦταν ἡ γλώσσα στὴν ὁποία οἱ ἔβραῖοι ἐπιστήμονες ἔγραφαν τὶς μελέτες τους πάνω στὴ φιλοσοφία, τὴν ἰατρική, ἀκόμη καὶ τοὺς σχολιασμοὺς τοῦ θρησκευτικοῦ νόμου ἢ τῆς γραμματικῆς. Μόνο λίγοι ἐξαιρετικὰ μορφωμένοι Ἑβραῖοι γνώριζαν ἐξίσου καλὰ τὴν ἑβραϊκὴ καὶ ἀραβικὴ φιλολογία, καὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ φυτώριο τῆς ἑβραϊκῆς ἀνδαλουσιανῆς ποίησης. Ὑπὸ τῆ διοίκηση τῶν ἰδιαίτερα μορφωμένων χαλίφηδων, οἱ μουσουλμάνοι καὶ οἱ ἔβραῖοι διανοητὲς σύναψαν ἀδελφικοὺς δεσμοὺς καὶ ὑπῆρξε μεταξύ τους μιὰ ἀμοιβαία ἐπιρροὴ μὲ ἐξαιρετικὰ γόνιμα ἀποτελέσματα. Πολλοὶ Ἑβραῖοι ἦταν ἐπιστήμονες καὶ ἄλλοι κατεῖχαν ὑψηλὲς πολιτικὲς θέσεις, ὅμως ὅλοι παρέμεναν πιστοὶ στὸν Ἰουδαϊσμό. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν γνωστοὶ ὡς αὐλικοὶ ραβῖνοι καὶ συνδύαζαν μὲ ἓνα μοναδικὸ τρόπο τὴν ἑβραϊκὴ τους πίστη μὲ τὴ μουσουλμανικὴ διάνοηση καὶ τὴν κοσμικὴ ζωὴ (Scheindlin 1986: 4).

Οἱ μουσουλμάνοι ἄρχοντες τῆς Ἀνδαλουσίας ἦταν ἀνοιχτοὶ κοινωνικὰ καὶ ἀνεκτικοὶ στὶς ἄλλες θρησκείες, καὶ ἐπομένως οἱ Ἑβραῖοι μπορούσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν Ἀράβων. Οἱ ἄραβες ἄρχοντες ἐκτιμοῦσαν ἐπιπλέον τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ποίηση. Ἔτσι τὸ περιβάλλον ἦταν ὥριμο γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ νέα ἑβραϊκὴ λογοτεχνικὴ ἔκφραση καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ κοσμικὴ ποίηση. Τὸ 929 ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία, ὡς χαλίφης στὴν Κόρδοβα, ὁ Ἀβδούλ ἄλ Ραχμάν Γ' (912-961), ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τοὺς διαδόχους του ἀνέπτυξε τὴν πόλη καὶ τὴν κατέστησε τὸ μεγαλύτερο κέντρο παραγωγῆς μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ δερμάτινων προϊόντων. Ἡ Κόρδοβα τὸν 10ο αἰῶνα ἀναδείχτηκε ὡς ἡ σημαντικότερη πόλη τῆς

Δυτικῆς Εὐρώπης, μὲ πιθανολογούμενο πληθυσμὸ μισὸ ἑκατομμύριο κατοίκους (David Nicholas 1999: 172), καὶ ἐξελίχθηκε σὲ νέα μουσουλμανικὴ μητρόπολη, ὅπου συνέρρεαν μετανάστες, ἐξέχοντες ποιητὲς καὶ μουσικοί.

Εὐνοούμενος τοῦ χαλίφη καὶ αὐλικὸς ἦταν ὁ ἔβραῖος ἰατρός Χασδάι ἱμπν Σαπρούτ, γεννημένος τὸ 915 μ.Χ. Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ Χασδάι ἦταν ἡ δημιουργία θρησκευτικῶν Ἀκαδημιῶν ποὺ ἔδωσαν θρησκευτικὴ αὐτοδυναμία στοὺς Ἑβραίους τῆς Ἀνδαλουσίας. Ὁ Χασδάι εἶναι ἐπίσης γνωστὸς γιὰ τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε στὸν βασιλιὰ τῶν Χαζάρων, οἱ ὁποῖοι προσηλυτίστηκαν στὸν Ἰουδαϊσμὸ τὸν 9ο αἰῶνα.⁹ Μὲ τὴν ἐπιστολὴ του (Leviant 1969: 159-169) ζητοῦσε πληροφορίες ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῶν Χαζάρων γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ βασιλείου του, καθὼς καὶ γιὰ τὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ του, ἐξηγώντας ὅτι θὰ τὸν παρηγοροῦσε ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀνεξάρτητου βασιλείου τῶν Ἑβραίων. Στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ του ὁ Χαζάρος βασιλιὰς διετύπωσε τὴν ἀποψη, ὅτι ἡ φυλὴ του προερχόταν ἀπὸ τὸν Ἰάφεθ¹⁰ καὶ τὸν ἀπόγονό του Θωγαρμὰ. Ὁ Θωγαρμὰ εἶχε δέκα γιούς καὶ οἱ Χαζάροι πίστευαν ὅτι ἦταν ἀπόγονοι τοῦ ἐβδόμου, ποὺ ὀνομαζόταν Χαζάρ. Στὴν ἐπιστολὴ του ἐξηγοῦσε ἐπίσης τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον οἱ Χαζάροι προσηλυτίστηκαν στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ ἔδινε πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ βασιλείου του, τὰ γεωγραφικὰ ὅριά του, τὴ διοικητικὴ δομὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ ἰσχὺ του. Στὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ στηρίχθηκε ἀργότερα τὸ ἔργο τοῦ Γεούντα ἂ Λεβὶ Χαζάρου. Ὁ Χασδάι ἔφερε σὲ ἐπικοινωνία τοὺς Ἑβραίους τῆς κοινότητάς του

9. Τὸ βασίλειο τῶν Χαζάρων κατελήφθη στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Μογγόλους.

10. Υἱὸς τοῦ Νῶε.

μέ τους όμοιόησκους τους τῆς Προβηγκίας καί τῆς Ἰταλίας. Προστάτευσε τους λόγιους καί τους ποιητές καί τό σπίτι του ἦταν τόπος συνάντησης τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς. Μεταξὺ τῶν προστατευόμενῶν του ἦταν καί ὁ πρῶτος ἑβραῖος φιλόλογος τῆς Εὐρώπης ὁ Μεναχέμ ἴμπν Σαρούκ.

Ὁ Μεναχέμ ἴμπν Σαρούκ ἦταν γραμματέας τοῦ Χασδαΐ ἴμπν Σαπροῦτ καί ποιητής. Λέγεται ὅτι εἶναι ὁ ἴμπν Σαρούκ πού ἔγραψε τήν ἐπιστολή πρὸς τους Χαζάρους γιά λογαριασμό τοῦ Χασδαΐ καί οἱ ἐρευνητές τό ἀποδεικνύουν ἀπό τήν ἀκροστιχίδα μέ τό ὄνομά του πού ὑπάρχει στήν ἐπιστολή. Ὁ ἴμπν Σαρούκ συνέγραψε τό πρῶτο λεξικό τῆς Βίβλου στά ἑβραϊκά καί συνέθεσε κοσμικά ποιήματα στά ἑβραϊκά προκαλώντας τήν ἀντίδραση τῶν πολεμίων του, οἱ ὁποῖοι τόν κατηγοροῦσαν ὅτι βίαζε τήν Ἱερή Γλώσσα.

Τήν ἐποχή ἐκείνη ἦλθε ἀπό τή Φέζ στήν Κόρδοβα, προσκεκλημένος τοῦ Χασδαΐ, ὁ Ντουνάς μπέν Λαμπράτ, μαθητής τοῦ Σααντία Γκαόν. Ὁ Ντουνάς μπέν Λαμπράτ ἀντιπαρατέθηκε μέ τόν Μεναχέμ ἴμπν Σαρούκ, τόν ὁποῖο ζήλευε, καί συνέβαλε ὥστε ὁ δεύτερος νά πέσει στή δυσμένεια τοῦ Χασδαΐ καί νά ἐκδιωχθεῖ ἀπό τήν Κόρδοβα. Ὁ Ντουνάς μπέν Λαμπράτ εἶναι ὁ πρῶτος πού εἰσήγαγε στήν ὕμνογραφία τή μετρική, τή φόρμα καί τήν εἰκονοποιία τῆς ἀραβικῆς ποίησης.

Στους κήπους τῶν σπιτιῶν τῶν ἀρχόντων τῆς Ἀνδαλουσίας οἱ μουσουλμάνοι ἀρχόντες ὀργάνωναν δεῖπνα μέ μουσικές καί ποιητικές ἐκδηλώσεις. Μετά τό φαγητό προσφερόταν κρασί ἀναμεμιγμένο μέ νερό, τό ὁποῖο σερβιριζόταν ἀπό θελκτικά ἀγόρια ἐκπαιδευμένα στήν ἐθιμοτυπία. Οἱ καλεσμένοι περνοῦσαν ὅλη τή νύχτα μέ ποτό καί ὕπνο κατά διαστήματα, παρότι το Κοράνι ἐπιβάλλει αὐστηρή ἀποχή ἀπό τό ἀλκοόλ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ μουσουλμανικοῦ τρόπου ζωῆς

στήν ποίηση τοῦ Ντουνάς μπέν Λαμπράτ φαίνεται καί ἀπό τους ἀκόλουθους στίχους ἑνός ποιήματός του:

Ξύπνα μοῦ εἶπε / ἔλα νά πιεῖς παλιό κρασί / ἀνάμεσα σέ
μυρτιές καί ἀλόη / στό ἄρωμα τῶν ρόδων / τό νερό πού
ρέει στά ροάκια / θά συνοδεύει τοῦ λιούτου τόν γλυκὸ ἦχο
/ κάτω ἀπό κληματαριές καί χουρμαδιές / καί τίς ψηλές
ροδιές.

Ἡ κοσμική ἑβραϊκή ποίηση χρησιμοποιοῦσε δύο κυρίως στιχουργικές μορφές ἀραβικῆς προέλευσης: τή μονόστροφη κασίντα καί τήν πολύστροφη μουάσα (ᾠδή). Ἡ κασίντα εἶναι ὁ πιό παλιός τρόπος τῆς ἀραβικῆς ποίησης· χρησιμοποιεῖ μέτρο ὅμοιο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ραψωδίας, δηλαδή διαδοχή βραχέων καί μακρῶν συλλαβῶν, σέ ἴδια γιά κάθε στίχο ποσοτική διάταξη καί κοινή γιά ὅλους τους στίχους ὁμοιοκαταληξία. Ὁ στίχος ἀποτελεῖται ἀπό δύο συμμετρικά ἡμιστίχια. Ἐνῶ ὅμως ἡ κασίντα ἀποτελεῖ προϊόν τῆς μουσουλμανικῆς Ἀνατολῆς, ἡ μουάσα εἶναι ἡ κυριότερη προσφορά τῆς ἀνδαλουσιανῆς ποίησης.

Ἡ μουάσα ἀποδίδει τόν πολιτισμό καί τήν πολυεθνική καί πολυγλωσσική κοινωνική δομή τῆς Ἀνδαλουσίας (Menocal, 2000: 165-167). Στή μουάσα οἱ στροφές –συνήθως πέντε– ἔχουν μέρη μέ κοινή καί μέρη μέ ξεχωριστή ὁμοιοκαταληξία, ὅπως π.χ. βββαα γγγαα... αα. Γιά τους ἑβραίους ποιητές δέν ἦταν ιδιαίτερα δύσκολο νά δημιουργήσουν ὁμοιοκατάληκτους στίχους, διότι στήν ἑβραϊκή γλώσσα τὰ ρήματα κλίνονται κυρίως μέ ἀλλαγὴ τῶν καταλήξεων καί τὰ οὐσιαστικά παίρνουν κτητικές καταλήξεις. Ἔτσι ἡ κατάληξη γιά τόν πληθυντικὸ λέξεων ἀρσενικοῦ γένους, πού εἶναι -ιμ, δημιουργεῖ εὐκόλα ὁμοιοκαταληξία. Τὰ κοσμικά ποιήματα μέ τή μορφή τῆς μουάσα εἶχαν ἡδονιστικὸ περιεχόμενο, ὕμνοῦσαν τόν ἔρωτα καί τό πιστό καί τελείωναν μέ

ένα δίστιχο σε λαϊκή αραβική ή προβηγκιανή διάλεκτο, το οποίο συνήθως ήταν δανεισμένο από αντίστοιχης καταγωγής άσματα. Αυτή η ποιητική διγλωσσία αναδεικνύει τη μουάσα σε ποιητικό είδος που ενσωματώνει τη συνύπαρξη των γλωσσών και των εθνοτήτων (Menocal 2000: 168). Ένώ η κασίντα προοριζόταν να απαγγελθεί, η μουάσα τραγουδιόταν με τη συνοδεία μουσικού οργάνου. Τα ποιήματα αποδίδονταν από σκλάβους που τα είχαν διδαχθεί ή από τους ίδιους τους ποιητές στις πολυτελείς αυλές της Ανδαλουσίας κατά τη διάρκεια των οινοποσιών. Από την αρχή του 11ου αιώνα, οι ποιητές στη Βαβυλωνία, τη Βόρεια Αφρική και την Παλαιστίνη έγραφαν με τον ισπανοαραβικό τρόπο.

Στην Ισπανία διακρίνουμε δύο περιόδους της έβραϊκής ποίησης: τη Μουσουλμανική περίοδο, που διήρκεσε από τον 10ο έως τον 12ο αιώνα, και τη Χριστιανική περίοδο, που διήρκεσε από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα.

Στη μουσουλμανική περίοδο ξεχωρίζουν οι ποιητές Σαμουήλ α Ναγκίντ (993-1056), Σολομών ΐμπν Γκαμπιρόλ (1021-1055), Μωσής ΐμπν Έζρά (1055-1135) και Γεούντα α Λεβί (1075-1141). Το έργο τους περιλαμβάνει ποιήματα λειτουργικά και κοσμικά. Τα έρωτικά τους ποιήματα, απευθυνόμενα και στα δύο φύλα, διέπονται από αισθησιασμό και έχουν δημιουργήσει έρωτηματικά για την έρωτική ζωή των ίδιων των δημιουργών τους. Σε πολλά ποιήματά τους, το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται η έρωτική τους επιθυμία είναι άπροσδιορίστου γένους και σε άλλα, μάλλον αρσενικού. Φαίνεται ότι οι Έβραϊοι, και κυρίως οι άριστοκράτες, είχαν επηρεαστεί όχι μόνον από την αραβική διανόηση, αλλά και από τον τρόπο ζωής των μουσουλμάνων αυλικών. Στα συμπόσια όπου συμμετείχαν, τα όμορφα άγόρια που σερβίριζαν το κρασί (στα αραβικά γνωστά με το όνομα saki) ήταν αντικείμενο θαυμασμού και πόθου. Έτσι πολλοί

μελετητές θεωρούν ότι η όμοφυλοφιλία που ήταν διαδεδομένη στην άρχουσα τάξη εκείνης της εποχής καταγράφηκε στην έβραϊκή έρωτική ποίηση.¹¹ Ο J. Schirrmann (Sefarad 15, 1955: 55-68) δέχεται το γεγονός ότι πολλά ποιήματα της περιόδου αυτής ύμνούν τον όμορφο έφηβο, ωστόσο υποστηρίζει (σ. 66) ότι, αν και πιθανώς να υπήρχαν Έβραϊοι που είχαν έθιστεί στον όμοφυλοφιλικό έρωτα, δεν έχουμε αποδείξεις ότι τα ποιήματα αυτά εκφράζουν προσωπικές εμπειρίες, και τείνει στην έκδοχή ότι τα ποιήματα αυτά είχαν ως θέματα τυποποιημένα μοτίβα της αραβικής ποίησης. Ο Daniel Eisenberg¹² προχωρεί περισσότερο, υποστηρίζοντας ότι οι όμοφυλοφιλικές σχέσεις ήταν διαδεδομένες σε Άραβες και Έβραϊους, που μάλιστα πίστευαν ότι ήταν πιο έκλεπτυσμένες από τις έτερόφυλες σχέσεις. Ο Norman Roth, σε σχετικό δοκίμιό του στο περιοδικό *Speculum* (1982: 20-51) αναφέρεται στην εργασία του J. Schirrmann και σημειώνει την ύπαρξη όμοφυλοφιλικής έρωτικής θεματολογίας στην έβραϊκή ποίηση. Ένα από τα παραδείγματα που παραθέτει στο κείμενό του ο Roth είναι και οι ακόλουθοι στίχοι από ποίημα του ΐμπν Γκαμπιρόλ:

Κλαδί¹³ που εξύψωσε την καρδιά μου με τα άνθη του /
κλωνί μυρτιάς που φύτεψε πόθο στις σκέψεις του / όρθιο

11. Schirrmann Jefim, Stillman Norman, Norman Roth, Daniel Eisenberg.

12. Βλ. τα άρθρα του στο βιβλίο *Queer Iberia*, Duke University Press, 1999 καθώς και τα λήμματα που γράφτηκαν από τον ίδιο στις εγκυκλοπαίδειες *Encyclopedia of Homosexuality*, 1990 και *Encyclopedia of Medieval Iberia*, 2003.

13. Η λέξη η οποία στο πρωτότυπο κείμενο είναι Amir και σημαίνει κορυφή δέντρου είναι συγχρόνως και αραβικό όνομα άγοριού. Τα άγόρια συχνά συμβολίζονται με κορυφή δέντρου στην αραβική

σὰν κίονας ἀπὸ φίλντισι ἀγαπητὸ στὰ μάτια κάθε ἐραστῆ
/ φειδωλὸ στὰ δῶρα του /¹⁴ καταλαβαίνει τὸ μυστικὸ τοῦ
ἔρωτα ἀπὸ τὶς καρδιές: ὅταν ἡ καρδιά σου κτυπᾷ γιὰ
ἐκεῖνον, θὰ στρέψει τὸ βλέμμα του σὲ σένα. ... Τὸ στῆθος
του εἶναι χρυσὰ ρόδια δεμένα μὲ ἀσήμι / πῶς θὰ ἤθελα νὰ
ρουφήξω τὰ ρόδια του.

Ἄλλοι μελετητὲς ἀρνοῦνται νὰ δεχτοῦν –ἔστω καὶ σὰν
ὑπόθεση– ὅτι οἱ ποιητὲς αὐτοὶ ἐξέφραζαν τὰ πραγματικὰ
τους συναισθήματα μὲ τοὺς στίχους τους. Ὁ Dan Pagis
(1991: 66) ἀποδεικνύει τὴ συμβατικὴ χρήση τοῦ μοτίβου
τοῦ ἐφήβου μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἰταλία δὲν ὑπῆρξε ποτὲ
ποίησις μὲ θεματικὴ τὸν ὁμοφυλοφιλικὸ ἔρωτα. Ὁ Pagis
ἀναφέρει τὴν τοποθέτηση τοῦ Μωυσῆ ἱμπν Ἐζρά, ὁ ὁποῖος
ἀμυνόμενος τῆς ἐβραϊκῆς ἐρωτικῆς ποίησης ὑποστηρίζει
πῶς «εἶναι δυνατὸν νὰ γράφει κάποιος ἐρωτικὴ ποίηση χωρὶς
ποτὲ νὰ ἔχει ἀγαπήσει». Ὁ ἴδιος μελετητὴς, ὡστόσο, δὲν
ἀποκλείει τὴν ἔκφραση καὶ τῶν προσωπικῶν ἐρωτικῶν συ-
ναισθημάτων (1991: 48). Ἐπίσης ὁ Nehemia Allony, σὲ ἄρ-
θρο του ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Sefarad» (1963:
312-321), ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χρήση τοῦ ἀρσενικοῦ γένους στὰ
ποιήματα δὲν δημιουργεῖ ἀτμόσφαιρα ὁμοερωτισμοῦ, ἀλλὰ
μᾶλλον ἀπροσδιόριστης σεξουαλικότητος. Σύμφωνα μὲ τὸν
Allony, οἱ ποιητὲς, ἀκολουθώντας τὴν ἀραβικὴ παράδοση,
χρησιμοποιοῦσαν τυποποιημένες φόρμες. Οἱ ἔφηβοι δὲν
ἀποτελοῦσαν τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο πόθου τους, διότι
στοὺς στίχους τους δὲν ἐξέφραζαν τὶς ἐμπειρίες τους. Τὸ

ποίησις, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει τὴν εὐλυγισία τους καὶ τὴ χάρη τους
(Norman Roth, ὁ.π.).

14. Στὸ πρωτότυπο κείμενο ὁ στίχος εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχει καὶ τὴν
ἀκόλουθη ἐρμηνεία: καὶ σὰν ἐραστῆς τοὺς γοφούς του λιχνίζει (Norman
Roth, ὁ.π.).

ἀγαπημένο πρόσωπο δὲν ἦταν μιὰ ὀμορφή γυναίκα, οὔτε
ἓνας ὠραῖος ἄνδρας, ἀλλὰ ἡ ἐκπροσώπηση τῆς ὀμορφιάς
καθεαυτῆς, ἡ ἐνσάρκωση ἑνὸς ἰδεώδους πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευ-
θυνόταν. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Raymond
Scheidlin (1999: 81-83). Ὡστόσο, πιστεύω ὅτι ὁ ἀντίλογος
αὐτὸς δὲν τεκμηριώνεται ἀφοῦ διαπιστώνουμε ὅτι ποιητὲς
ὅπως ὁ Σαμουήλ ἁ Ναγκίντ ποὺ ἔγραψε γιὰ μάχες, περιγρά-
φουν στὰ ποιήματά τους καὶ προσωπικὲς ἐμπειρίες, καὶ συ-
νεπῶς, σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἡ ἀποψη τοῦ Allony δὲν
εὐσταθεῖ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀργότερα στὴν Ἰταλία ἢ ἀλλοῦ
δὲν ἐξακολούθησε νὰ γράφεται ὁμοφυλοφιλικὴ ποίηση ὀφεί-
λεται στοὺς κοινωνικοὺς περιορισμοὺς, ποὺ ἐπέβαλαν τὰ
ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς, καὶ ὄχι στὴν προσωπικὴ
τοποθέτηση τῶν ποιητῶν γιὰ τὰ ζητήματα τοῦ ἔρωτα. Αὐτὸ
ἄλλωστε τὸ γνωρίζουμε πολὺ καλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη ποὺ
εἶχε ἡ ποίηση τῶν τροβαδούρων τὸν 13ο αἰῶνα, μετὰ τὴ
νικηφόρα ἐκστρατεία τοῦ πάπα Ἰννοκέντιου τοῦ Γ' ἐναντίον
τῶν Καθαρῶν καὶ τὴν πλήρη ἐπικράτηση τοῦ καθολικοῦ
συντηρητισμοῦ στὰ ἤθη τῆς Εὐρώπης.¹⁵ Σύμφωνα μὲ τὸν
Norman Stillman,¹⁶ οἱ ἀμφισεξουαλικὲς σχέσεις ἦταν ὁ κα-
νόνας στὶς ἀνώτερες ἐβραϊκὲς κοινωνικὲς τάξεις, οἱ ὁποῖες
μιμοῦνταν τὸν τρόπο ζωῆς τοῦ μουσουλμανικοῦ τους περί-
γυρου. Ὁ David Goldstein (1971:19) σημειώνει ὅτι μπορεῖ
οἱ παλαιότεροι κριτικοὶ νὰ ἐνοχλοῦνταν μὲ τὴν ἀσύμβατη

15. Τὸ 1209 ὁ Simont IV de Monfort, μὲ ἐντολὴ τοῦ πάπα Ἰννοκέν-
τιου Γ', ἠγήθη τῆς σταυροφορίας στὴ Νότια Γαλλία, ἐναντίον τῆς
αἵρέσεως τῶν Καθαρῶν. Ἡ ἐκστρατεία κατέληξε μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ
ἐπικράτηση τῶν σταυροφόρων τὸ 1255. Ὁ πάπας ἐπέβαλε στὴν περιο-
χὴ τοὺς κανόνες ἠθικῆς τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας μὲ συνέπεια νὰ σβή-
σει ἡ ποίηση τῶν τροβαδούρων ποὺ ὕμνουσε τὸν ἰδεόπλαστο ἔρωτα.

16. Βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ Norman A. Stillman, στὸ βιβλίον *Aspects
of Jewish Culture in the Middle Ages* (Szarmach, 1979: 63).

συνύπαρξη βαθιάς πίστης και ἀχαλίνωτου αἰσθησιασμοῦ στὴν ποιητικὴ παραγωγὴ τῶν ἰσπανοεβραίων ποιητῶν, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ καταλάβουμε καταρχὴν ὅτι οἱ ποιητὲς αὐτοὶ εἶχαν ἀποδεχτεῖ τὴν πραγματικότητά τῆς σύγκρουσης τῶν θρησκευτικῶν τους ὁραμάτων μὲ τὶς αἰσθησιακὲς τους ἐπιθυμίες, καὶ ἐπιπλέον ὅτι οἱ δύο αὐτὲς πλευρὲς τῆς φύσης τους ἔβρισκαν ἀνεξάρτητη ἔκφραση στὴν ποίησή τους.

Στὴν ἀκμὴ τῆς ἀνδαλουσιανῆς ἐβραϊκῆς ποίησης ὁ Γεούντα ἂ Λεβὶ ἀνέπτυξε καὶ ἐμπλούτισε τὶς ποιητικὲς φόρμες. Ὁ ἂ Λεβὶ κατόρθωσε νὰ ἀποδώσει ἐσωτερικὸ ρυθμὸ καὶ μουσικότητα στοὺς στίχους του, παρότι, ὅπως ἔλεγε, ἡ ἀραβικὴ μετρικὴ, ὄντας ξένο σῶμα γιὰ τὴν ἐβραϊκὴ γλῶσσα, δημιουργεῖ δυσκολίες στὴ δομὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς. Ὁ Γεούντα ἂ Λεβὶ ἐπηρέασε τὸν φίλο καὶ νεότερό του Ἄβρα-ἂμ ἱμπν Ἐζρά, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος, ἦταν καὶ παθιασμένος ταξιδευτὴς ποὺ περιπλανήθηκε σὲ πόλεις τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, μεταφέροντας στοὺς τόπους αὐτοὺς τοὺς καρπούς τῆς ἀραβικῆς διανόησης. Οἱ ποιητικὲς ιδέες του ἐπηρέασαν, στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα, τὸν Γεούντα μπὲν Σολομών ἂλ Χαρίζι, ὁ ὁποῖος ἐπισκεπτόταν συχνὰ τὴ Νότια Γαλλία καὶ διέμενε γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ στὴ Μασσαλία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Προβηγκίας, ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐβραϊο-αραβικὴ διανόηση ἦταν ἀνεπτυγμένο. Ὁ ἂλ Χαρίζι, ὁ ὁποῖος γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν ἀραβικὴ γλῶσσα, ἦταν περιζήτητος στὴν Προβηγκία ὡς μεταφραστὴς καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ κατάλληλος διανοητὴς ποὺ θὰ μετάρριζε στὶς ἐκεῖ ἐβραϊκὲς κοινότητες τὸν πνευματικὸ πλοῦτο τῆς Ἀνδαλουσίας. Μὲ ἐντολὴ τῶν Ἐβραίων τῆς Προβηγκίας ὁ ἂλ Χαρίζι μετέφρασε ἔργα τοῦ Μαϊμονίδη ἀπὸ τὰ ἀραβικὰ καὶ χρησιμοποίησε στὴν ἐβραϊκὴ ποίηση τὴν ἀραβικὴ φόρμα

τῆς μακάμα, τὴν ὁποία χρησιμοποίησε στὴ συλλογὴ του μὲ τίτλο *Τὸ βιβλίον τοῦ Ταχκεμονί*, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν μεγάλο Ἀραβὰ ποιητὴ Ἄμποῦ Μωχάμεντ ἂλ Χαρίρι τῆς Μπάσρα (1054-1122). Ἡ μακάμα ἀποτελεῖ ποιητικὸ εἶδος στὸ ἐνδιάμεσο ἔπους καὶ δραματικῆς διήγησης, στὸ ὁποῖο μὲ ὁμοιοκατάληκτα πεζὰ καὶ ἔμμετρα ποιήματα παρουσιάζεται ὁ διάλογος ἀνάμεσα σ' ἓναν ἀφηγητὴ καὶ τὸν ἥρωα. Ὁ ἀφηγητὴς κάνει ἐρωτήσεις καὶ παρατηρήσεις, ἐνῶ ὁ ἥρωας ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του, τὶς πράξεις του, τὰ ἀνδραγαθήματά του, ἀλλὰ καὶ τὶς πονηριές του.

Ὁ Ἰάκωβος μπὲν Ἰλεαζάρ, ὁ ὁποῖος διέμενε στὸ Τολέδο καὶ ἦταν νεότερος τοῦ ἂλ Χαρίζι, ἔγραψε τὴν ἴδια ἐποχὴ, υἱοθετώντας κι αὐτὸς τὸ ὄφος τοῦ ποιητικοῦ εἶδους μακάμα, τὸ βιβλίον τοῦ *Σέφερ Χαμεσαλίμ* (*Τὸ βιβλίον τῶν ρητορικῶν ἀφηγήσεων*). Ὁ Israel Zinberg (1972, τόμος I: 185), ἀναφερόμενος στὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξαν οἱ Ἐβραῖοι ὡς μεσάζοντες ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ διανόηση, ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὸν ποιητὴ Ἰωσήφ Ζαμπάρα καὶ τὴν ἐπιρροή ποὺ δέχτηκε ἀπὸ λαϊκοὺς μύθους καὶ ἀνέκδοτα ποὺ εἶχαν ἀραβικὲς, ἑλληνικὲς καὶ Ἰνδικὲς πηγές. Ἡδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα ὁ βαπτισμένος Χριστιανὸς Ἐβραῖος Μωυσῆς ὁ Ἰσπανὸς (τὸ χριστιανικὸ του ὄνομα ἦταν Πέτρος Ἀλφόνσι), ἰατρός στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Καστίλλης Ἀλφόνσου ΣΤ', ἔγραψε στὰ λατινικὰ μιὰ συλλογὴ μὲ 13 ἱστορίες καὶ γενικὸ τίτλο *Disciplina clericalis*. Τὸ βιβλίον αὐτὸ θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴ διαδρομὴ τῆς ἀνατολικῆς μυθολογίας πρὸς τὴν Εὐρώπη (Zinberg 1972, τόμος I: 186).

Στὴν Ὁξίτανια

Τὸν 12ο αἰῶνα ἡ Ὁξίτανια – ποὺ εἶχε ἀναδειχθεῖ σ' ἓνα ση-

μαντικό ποιητικό κέντρο το οποίο έμελλε να επηρεάσει τη μετέπειτα ευρωπαϊκή ποίηση— βρισκόταν ήδη υπό την επιρροή της ανδαλουσιανής σχολής. Η περιοχή, που απολάμβανε μια σχετικά ειρηνική περίοδο, αποτέλεσε φυσικό καταφύγιο για τους πρόσφυγες που ξέφευγαν από τους πολέμους των Μουσουλμάνων και των Χριστιανών στην Ισπανία. Μεταξύ των προσφύγων υπήρχαν πολλοί λόγιοι, οι οποίοι συνέβαλαν στις πνευματικές ανταλλαγές της χριστιανικής, εβραϊκής και αραβικής διανόησης. Οι διανοούμενοι Έβραίοι της Ναρβόνης και του Μπεζιέ, έχοντας μυηθεί στα έργα του Μαϊμονίδη και θέλοντας να διευρύνουν τις γνώσεις τους, κάλεσαν τον Ίάκωβο Ανατόλι να μεταφράσει τον Αβερρόη από τα αραβικά στα εβραϊκά (Zinberg 1972, τόμος II: 94).

Ένας παράγοντας που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη όταν εξετάζουμε τις αλληλεπιδράσεις της εβραϊκής και δυτικής διανόησης είναι η έντονη ανάπτυξη του μυστικισμού στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Οξιτανία. Οι μελετητές εξετάζουν την επίδραση του μυστικισμού στους τροβαδούρους, πολλοί από τους οποίους, σύμφωνα με μία άποψη, ήταν μέλη της αίρεσης των Καθαρών (Denis de Rougemont, 1996: 99-110). Δεν είναι συμπτωματικό ότι την περίοδο μεταξύ 1150 και 1200 στην περιοχή της Οξιτανίας γράφεται το βιβλίο της *Καμπαλά, Σέφερ α Μπαχίρ* (Βιβλίο της Λάμψης) και ότι ο εβραϊκός μυστικισμός που είχε εμφανιστεί από νωρίς στην περιοχή, με την ύπαρξη μιας εβραϊκής γνωστικιστικής παράδοσης, ήταν ήδη σε ανάπτυξη.¹⁷ Ο Άβραάμ μπέν Ίσαάκ (πέθανε το 1180) και ο έγγονός του Ίσαάκ ο Τυφλός (1160-1235) ήταν κορυφαίοι μυστικιστές την περίοδο αυτή. Οι Μεσουλάχ ντ'Α Πιέρα, Τόντρος

17. Βλ. Esther Benhassa, M.B. Debevoise, *The Jews of France: A History from Antiquity to the Present*, Princeton University Press, 1999.

Άμπουλάφια και Ίσαάκ α Γκόρνι είναι ποιητές που εμπνέονται από αυτήν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, όπου το πραγματικό συγγεόταν με το όνειρικό, και γράφουν επηρεασμένοι από την προβηγκιανή ποίηση.

Στην Ιταλία

Στην Ιταλία η εβραϊκή ποίηση είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ήδη από τον 10ο αιώνα. Ο Σολομών α Μπάβλι θεωρείται ο κυριότερος εκπρόσωπος της ιταλοεβραϊκής ποίησης του αιώνα αυτού.

Την περίοδο αυτή η έλληνο-αραβική φιλοσοφία εύρισκε γόνιμο έδαφος στη Δύση και ο σημαντικός λόγιος και ραβίνος Ίάκωβος Ανατόλι, που ήταν προστατευόμενος του Γερμανού βασιλιά και Ρωμαίου αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' (1194-1250), υπήρξε ο πρώτος που μετέφρασε τον φιλόσοφο Αβερρόη από το πρωτότυπο αραβικό κείμενο. Η μετάφραση έγινε στα εβραϊκά, αλλά τα μετέπειτα λατινικά κείμενα βασίστηκαν στη μετάφρασή του. Ο Αριστοτέλης γίνεται ξανά γνωστός στη Δύση χάρις στο φιλοσοφικό σύστημα που οικοδόμησαν φιλόσοφοι, όπως οι Άραβες Άλφαράμπι, Άβικέννας και Αβερρόης και οι Έβραίοι Ίμπν Γκαμπιρόλ και Μαϊμονίδης. Οι φιλόσοφοι αυτοί μελέτησαν τον Αριστοτέλη, τον Πλάτωνα και τους νεοπλατωνικούς και συνδύασαν τη φιλοσοφία τους με τον μονοθεϊσμό, επηρεάζοντας, μέσω των λατινικών μεταφράσεων, τον χριστιανικό κόσμο και φιλοσόφους όπως ο Θωμάς ο Ακινάτης και ο Γουλιέλμος του Όκαμ.

Στα τέλη του 13ου αιώνα ο Έμμανουήλ της Ρώμης εισήγαγε το σονέτο στην εβραϊκή ποίηση. Ο Έμμανουήλ έγραψε τριάντα όχτώ σονέτα και επηρεάστηκε από το *dolce*

*stil nouo*¹⁸ τοῦ Δάντη, μὲ τὸν ὁποῖον γνωρίζοταν καὶ συνδε-
 ὄταν φιλικά.¹⁹ Πολλοὶ μελετητὲς πιστεύουν ὅτι ὁ Ἐμμανου-
 ἦλ εἰσήγαγε τὸν Δάντη στὴ μουσουλμανικὴ κοσμοθεωρία
 ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ τελευταῖος ἐπηρεάστηκε. Εἶναι χαρακτη-
 ριστικὸ ὅτι ὁ Ἐμμανουήλ τῆς Ρώμης ἔγραψε ἓνα συνθετικὸ
 ποίημα, τὸ *Τόφει καὶ Ἐδέμ (Κόλαση καὶ Παράδεισος)*, ποῦ
 ἀποτελεῖ ἀπομίμηση τῆς *Θείας Κωμωδίας* ἢ, καλύτερα,
 παρωδία τῆς. Τὸ ποίημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει τὸ *Καθαρτή-
 ριο* ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι σύμφωνο μὲ τὶς ἑβραϊκὲς θεολογικὲς
 ἀπόψεις, ξεκινᾷ μὲ ἓναν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἡλικία τοῦ ποιητῆ
 καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἐνατένιση τῶν ἀστρῶν. Ὁ Ἐμμανουήλ,
 σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Δάντη, τοποθετεῖ στὸν Παράδεισο τοὺς
 δίκαιους ὄλων τῶν ἐθνῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θρησκεία τους.
 Μεταξὺ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα ὁ Μωυσῆς ντὰ Ριέτι χρησιμο-
 ποίησε τὴν *τρίστιχη στροφή*²⁰ καὶ τὸν 16ο αἰῶνα ὁ Ἰωσήφ
 Τσαρφατὶ ἔγραψε ἐρωτικὰ ποιήματα σὲ *ὀτάβα ρίμα*.²¹

Στὰ Βαλκάνια

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἑβραϊκῆς ποίησης
 στὰ Βαλκάνια τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου. Οἱ Ἑβραῖοι τῶν

18. Τὸ λόγιο καὶ θαυπευτικὸ στὺλ μὲ τὸ ὁποῖο τὸν 13ο αἰῶνα οἱ
 Ἴταλοὶ ποιητὲς ἀνανέωσαν τὴ συμβολικὴ γλῶσσα τῶν τροβαδούρων.

19. Αὐτὸ καταδεικνύει καὶ τὸ σονέτο ποῦ τοῦ ἔστειλε ὁ Μπουζόνε
 ντὰ Γκούμπιο, γιὰ νὰ τοῦ ἐκφράσει τὴ λύπη του γιὰ τὸν θάνατο τοῦ
 μεγάλου ποιητῆ ποῦ ἦταν κοινὸς τους φίλος.

20. Πρόκειται γιὰ τὶς *τερτσίνες* στὶς ὁποῖες οἱ στίχοι ὁμοιοκατα-
 ληκτοῦν ὡς ἐξῆς: α β α, β γ β, γ δ γ, κ.ο.κ. Σὲ τερτσίνες ἔχει συνθέσει ὁ
 Δάντης τὴ *Θεία Κωμωδία*.

21. Πρόκειται γιὰ τὴν *ὀχτάβια*, στροφή μὲ ὀκτὼ ἐνδεκασύλλαβους
 στίχους ποῦ ὁμοιοκαταληκτοῦν ὡς ἐξῆς: α β α β α β γ γ.

Βαλκανίων, ποῦ ἦταν γνωστοὶ ὡς Ρωμανιότες, κρατοῦσαν
 στὰ χέρια τους τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπο-
 ρίου τοῦ Βυζαντίου. Κυρίως ἐμπορικὲς, οἱ μεγάλες κοινό-
 τητες τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς
 Κορίνθου ζοῦσαν σὲ ἓνα καθεστῶς σχετικῆς ἐλευθερίας.
 Στὴν ἑβραϊκὴ συνοικία τῆς Κωνσταντινούπολης λειτουργοῦ-
 σαν ἀρκετὲς συναγωγές (Haussig 1971: 171). Ὁ Βενιαμὴν
 ἀπὸ τὴν Τουδέλα,²² ποῦ ἐπισκέφτηκε τὴν Κωνσταντινούπο-
 λη, ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἑβραϊκῆς κοινότη-
 τας τῆς πόλης. Ὁ ἴδιος ἀνέφερε ὅτι μεταξὺ Ἀδριατικῆς καὶ
 Μαύρης Θάλασσας ὑπῆρχαν εἴκοσι ἑπτὰ ἑλληνικὲς ἑβραϊ-
 κὲς κοινότητες, ποῦ ἀπασχολοῦνταν μὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες,
 βαφὲς ὑφασμάτων, παραγωγὴ μεταξιοῦ καὶ βυρσοδεψία.
 Ἡ κοινότητα τῆς Θήβας ἀριθμοῦσε δύο χιλιάδες μέλη, με-
 ταξὺ τῶν ὁποίων ἀρκετοὶ ἦταν λόγιοι καὶ μυστικιστὲς ποιη-
 τές,²³ καὶ ἡ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης πεντακόσια. Ὁ
 Ρωμανιότης Μωυσῆς μπὲν Χιγιάχ (12ος αἰῶνας), π.χ., ἔ-
 γραψε τοὺς ἀκόλουθους στίχους:

Ὁ Θεὸς σφράγισε²⁴ μὲ τὸ μυστικὸ τῶν γραμμάτων ἄλεφ,
 μέμ, σὶν /²⁵ Ἔθεσε ὄρια ὥστε τὰ θεμέλιά τους νὰ μὴ

22. Ὁ Βενιαμὴν ἀπὸ τὴν Τουδέλα τῆς Ἰσπανίας ταξίδεψε γιὰ δε-
 κατέσσερα περίπου χρόνια (1159-1173), ἐπισκέφτηκε τὶς ἑβραϊκὲς
 κοινότητες τῆς διασπορᾶς στὴ Γαλλία, τὴν Ἰταλία, τὴν Ἑλλάδα, τὴ
 Μεσοποταμία, τὴν Παλαιστίνη, τὴν Αἴγυπτο καὶ ἔγραψε τὶς ταξιδιω-
 τικὲς του ἐντυπώσεις, ἀναφερόμενος κυρίως στὶς κοινότητες αὐτές.
 (Βλ. σχετικὰ καὶ Ρίκα Μπενβενίστε, *Ἑβραῖοι ταξιδιωτὲς τὸν Με-
 σαίωνα*, Νεφέλη, 2000.)

23. Ἀναφέρω τοὺς ποιητὲς: Βενιαμὴν Σαμουήλ, Ἰσαὰκ μπὲν Γε-
 ούντα, ποῦ ἔζησαν τὸν 11ο αἰῶνα. Βλ. Leon Weinberger (1975: 9, 2000:
 197).

24. Ἐννοεῖ τὴ Δημιουργία.

25. Ἄλεφ, μέμ, σὶν, εἶναι γράμματα τοῦ ἑβραϊκοῦ ἀλφάβητου.

μετακινηθῶν / Αιμιούργησε μορφή από τὸ ἄμορφο / Καὶ ἀντλήσε ἀπὸ τὸ πνεῦμα.²⁶

Τὸν Μωυσῆ μπέν Χιγιάχ ἀναφέρει ὁ Γεούντα ἀλ Χαρίζι στὸ Βιβλίο τοῦ Ταχεμονί. Ὁ Χιγιάχ εἰσήγαγε τὴν τεχνικὴ τῆς ἀνδαλουσιανῆς προσωδίας στὴ ρωμανιώτικη ποίηση. Ἡ ἑβραϊκὴ ποίηση ποὺ γράφεται στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καθὼς καὶ στὴν Ἀνατολία, εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὑμνογραφικὴ καὶ φτάνει στὴν ἀκμὴ της τὴν περίοδο 1350-1550. Σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ποιητὲς προστίθεται στὸ τέλος τοῦ ὀνόματός τους ὁ τύπος καταγωγῆς τους, ὅπως π.χ. Ἰάκωβος τῆς Καστοριάς ἢ Ἐλιγιά ἀ Κοέν Ζελεμπὶ τῆς Ἀνατολίας. Οἱ ὑμνογράφοι αὐτοὶ ἔγιναν γνωστοὶ καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ποιήματά τους πέρασαν στὶς λειτουργίες τῶν συναγωγῶν ἄλλων χωρῶν. Οἱ Ἕλληνες Ἑβραῖοι ὑμνογράφοι πολλὲς φορές παρενέβαλλαν ἑλληνικὲς λέξεις στὰ ποιήματά τους, ὅπως, π.χ., ὁ Ἀβραάμ μπέν Ἰακώβ τῆς Καστοριάς ποὺ παρεμβάλλει τὴ λέξη οὐρανὸς γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁμοιοκαταληξία. Ἀξιόλογοι ποιητὲς²⁷ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Γκαμπιρόλ καὶ τὴ νεοπλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Leon Weinberger, ἡ ποίηση τῆς βυζαντινῆς συναγωγῆς, ὅπως καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ της, ἡ διακοσμητικὴ τέχνη της καὶ ἡ μουσικὴ της, εἶναι ἓνα μίγμα ἑλληνικῆς καὶ σημιτικῆς κληρονομιάς. Ἡ ἀκριβὴς σχέση τῆς ἑβραϊκῆς καὶ χριστιανικῆς ὑμνογραφίας δὲν ἔχει ἀκόμη καθοριστεῖ. Ὁ Hans Wilhelm Haussig ὑποστηρίζει (1971:

26. Βλ. Leon Weinberger (2000: 197).

27. Εἶναι οἱ ποιητὲς Σαμπεταῖ Χαβίβ μπέν Ἀβισαί ἀπὸ τὴ Βουλγαρία (13ος αι. μ.Χ.), ὁ Σολομὸν Σαρβίτ ἀ Ζαχάβ ἀπὸ τὴν Ἔφεσο (1374 μ.Χ.), ὁ Σαλόμ μπέν Γιουσέφ Ἐναμπὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (15ος αι.) καὶ ὁ Ἐλιγιά μπέν Ἐλιέζερ Φιλοζόφ ἀπὸ τὴν Κρήτη (14ος αἰώνας).

47-48) ὅτι, παρόλο ποὺ οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἐνσωματώθηκαν στὸ Βυζάντιο καὶ εἶχαν πολλὰ ἀνεπίλυτα προβλήματα μὲ τὴν αὐτοκρατορία, ἐπηρέασαν τὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα καὶ μετὰ, ὁ ὕμνος τῆς συναγωγῆς συνέβαλε στὴ χριστιανικὴ ἐκκλησιαστικὴ λειτουργία καὶ ἡ ἑβραϊκὴ παράδοση ἔπαιξε ἓναν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης. Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, ποὺ σύμφωνα μὲ μία ἄποψη ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς (Haussig, 1971: 219), συνέθεσε περίπου χίλια κοντάκια. Τὸ κοντάκιο (μικρὸ ραβδί) ὀνομαζόταν ἔτσι διότι γραφόταν σὲ ρολὸ περγαμηνῆς ποὺ τυλιγόταν γύρω ἀπὸ ἓνα μικρὸ ραβδί, ἀκριβῶς ὅπως ἦταν γραμμένα τότε τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ ἡ Τορά στὴ συναγωγή.

Στὴν Κρήτη, περὶ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐνετικῆς περιόδου (1204-1669), ἀναπτύχθηκε πλούσια ἑβραϊκὴ πολιτιστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ. Ὁ ἱστορικός καὶ βιβλιόφιλος Ἡλίας μπέν Ἐλκανὰ Καψάλης (1483-1555) συνέλεξε καὶ ἐξέδωσε τὰ διατάγματα τῶν κρητικῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων (Τακανὸτ Κάντια²⁸) ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 16ο αἰώνα καὶ διέσωσε στὴ βιβλιοθήκη του τὸ βιβλίο τῶν προσευχῶν (Μαχζὸρ Κάντια), ὅπως καὶ τὰ ἀρχεῖα τῶν λογίων Μιχαήλ μπέν Σαμπεταῖ Κοέν Μπάλμπο καὶ Μωυσῆ Κοέν Ἀσκεναζί.²⁹ Πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πολιτικὴ, οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Ἑβραίων τῆς Κρήτης ἔχουν γίνει γνωστὲς χάρις στὴν ἔκδοση τῶν Τακανὸτ Κάντια, καὶ τῶν μελετῶν τῶν Yoshua Starr καὶ Zvi Ankori.

Ὁ καθηγητὴς Leon J. Weinberger μελέτησε τοὺς ἑβραίους

28. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες, βλ. Finkelstein (1924: 82).

29. Ἐγραψε ἐπίσης τὴν ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἑβραίων κατοίκων της.

ποιητές της Κρήτης την περίοδο από το 961 έως το 1204 (βυζαντινή) και από το 1204 έως το 1669 (ένετική). Οί ποιητές αυτοί είναι ο Ανατόλι μπέν Δαυίδ Καζανί (12ος αιώνας), ο Μωσέ μπέν Σαμπεταΐ ἁ Κρήτη ντέλ Μέντιγκο (13ος-14ος αιώνας), ο ἰατρός Μαλκιέλ μπέν Μεϊρ Ἀσκεναζί (13ος-14ος αιώνας), ο ψάλτης Ἰακώβ μπέν Ἐλιέζερ (13ος-14ος αιώνας), ο φιλόσοφος και μεταφραστής Σεμαρία μπέν Ἡλία ἁ Κρήτη (13ος-14ος αιώνας), ο Ἡλίας μπέν Ἐλιέζερ Φιλοζόφ (14ος αιώνας), ο Ματία μπέν Ἰωσήφ ἁ Παρνές (14ος αιώνας), υἱὸς τοῦ Ἐλκανά μπέν Σεμαρία ἁ Παρνές (14ος-15ος αιώνας), ο φιλόσοφος Σαμπεταΐ μπέν Ἡσαΐα Κοέν Μπάλμπο (14ος-15ος αιώνας), ο Νεεμίας μπέν Μεναχέμ Καλομίτι (14ος-15ος αιώνας), ο πρόεδρος τῆς κοινότητας, καβαλιστής και φιλόανθρωπος Μιχαήλ μπέν Σαμπεταΐ Μπάλμπο (15ος αιώνας), ο σπουδαστὴς φιλοσοφίας και ἀντίπαλος τοῦ Μπάλμπο στὸ ζήτημα τῆς μετεμψύχωσης Μωσῆς Κοέν Ἀσκεναζί και, τέλος, ο Ἡλίας Καψάλης. Τὸ ποιητικὸ ἔργο τους γράφτηκε στὰ ἑβραϊκὰ και ἄραμαϊκὰ πολλές φορές με παρεμβολές ἑλληνικῶν. Ἀπὸ τοὺς παραπάνω ποιητὲς σημειώνω ὅτι τὸν 12ο αἰώνα ο Ἀνατόλι Καζανί πραγματεύτηκε τὴ φύση τῆς ψυχῆς, ἐπηρεασμένος ἀπὸ νεοπλατωνικὲς θέσεις. Τὸν 14ο αἰώνα δύο διακεκριμένες προσωπικότητες τῆς Κρήτης ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στὴν ἀναζωογόνηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία. Πρόκειται γιὰ τὸν Σεμαρία μπέν Ἡλία ἁ Κρήτη, ποὺ μετέφρασε ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας γιὰ τὸν Robert d'Anjou, βασιλιά τῆς Νάπολης και γιὰ τὸν Ἡλία ντέλ Μέντιγκο, ποὺ μετέφρασε ἔργα τοῦ Ἀβερρόη γιὰ τὸν Picco della Mirandola. Ὁ Ἡλίας ντέλ Μέντιγκο ἦταν μέλος τῆς ομάδας λογίων τῆς αὐλῆς τοῦ Lorenzo da Medici στὴ Φλωρεντία και καθηγητὴς φιλοσοφίας στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας. Σημαντικὲς προσωπικότητες στὴν Κρήτη ὑπῆρ-

ξαν ἐπίσης ο Ἡλίας μπέν Ἐλιέζερ Φιλοζόφ και ο Ἡλίας Καψάλης. Ὁ Ἡλίας μπέν Ἐλιέζερ Φιλοζόφ ἔγραψε λειτουργικὰ ποιήματα ποὺ κατεδείκνυαν νεοπλατωνικὲς και ἀριστοτελικὲς ἐπιδράσεις. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα του ἀπαριθμεῖ τις δέκα κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη και ὑποστηρίζει ὅτι καμία ἀπὸ αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ γιὰ τὸν Θεό. Ὁ Ἡλίας Καψάλης ταξίδεψε στὴν Πάντοβα ὅπου σπούδασε Ταλμούδ και ἰατρικὴ και ἀργότερα ἐπέστρεψε στὴν Κρήτη και ἠγήθηκε τῆς κοινότητας.

Ἡ συνέχεια τῆς περιπλάνησης

Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, και ἰδιαίτερα στὰ Βαλκάνια και στὴν Παλαιστίνη ἀλλὰ και στὴ Βόρεια Ἀφρική, ξεκίνησε μιὰ νέα ἐποχὴ τῆς ἑβραϊκῆς ποίησης. Στὴ νέα αὐτὴ περίοδο μεγάλο ρόλο ἔπαιξαν οἱ Ἑβραῖοι ἐξόριστοι ἀπὸ τὴν Ἰσπανία τὸ 1492 και τὴν Πορτογαλία τὸ 1497. Ὁ Israel Zinberg ὑποστήριξε ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ περίοδο, τὴ διανόηση τῆς ἑβραϊκῆς διασπορᾶς στὴν Εὐρώπη ἀπασχόλησαν ζητήματα ποὺ ἀφοροῦσαν στὸν σκοπὸ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὸν ἀνθρώπινο πόνο και τὰ βάσανα τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, και ἰδιαίτερα τὸν τρόπο ἐρμηνείας τῆς μεγάλης ἀντίφασης ἑνὸς φιλεύσπλαχνου Δημιουργοῦ και ἑνὸς κόσμου βυθισμένου στὸ κακὸ και τὴ διαφθορά.³⁰

Ὁ ἔρωτας, ὁ θάνατος, ἡ ματαιότητα τῶν ἐγκόσμιων, ἡ ἐλπίδα και ἡ πίστη γιὰ τὴ θεία σωτηρία εἶναι τὰ μοτίβα μετὰ τὰ ὁποῖα ὑφαίνεται ἡ ἑβραϊκὴ ποίηση τοῦ Μεσαίωνα στὴ

30. Israel Zinberg, *A History of Jewish Literature, The Arabic-Spanish Period*, The Jewish Publication Society of America, 1972.

Μεσόγειο, και, όπως θα έλεγαν ο Gilles Deleuze και ο Felix Guattari, η ποίηση αυτή αφομοίωσε τους παιητικούς τρόπους της κυρίαρχης γλώσσας του τόπου της έξορίας της και φαρτίστηκε από έναν ισχυρό συντελεστή έκτοπισμού, αναφερόμενη σε πράγματα που έχουν συλλογική αξία.³¹ Η εβραϊκή ποίηση του Μεσαίωνα στη Μεσόγειο συνομίλησε με τον περίγυρό της, ακροάστηκε και αφηγήθηκε, έπηρέαστηκε πολύ, αλλά και έπηρέασε. Μένει να έρευνηθεί και να καταγραφεί το μέγεθος αυτής της επίρροής.

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

31. Gilles Deleuze-Felix Guattari, *Kafka-Pour une littérature mineure*, Les éditions de Minuit, 1975.

לְבִי בְּמִזְרַח

– לְבִי בְּמִזְרַח וְאֲנֹכִי בְּסוֹף מַעְרָב –
אֵיךְ אֶטְעֶמָה אֶת אֲשֶׁר אֲכַל וְאֵיךְ יַעֲרֹב !
אֵיכָה אֲשַׁלֵּם נְדָרֵי וְאֶסְרִי, בְּעוֹד
צִיּוֹן בְּחֶבֶל אֲדוּם וְאֲנִי בְּכַבֵּל עָרֹב !
יִקַּל בְּעֵינַי עֲזוֹב כָּל טוֹב סִפְרָד, כְּמוֹ
יִקַּר בְּעֵינַי רְאוֹת עֲפָרוֹת דְּבִיר נִחְרָב !

Η ΚΑΡΔΙΑ ΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΧΤΥΠΑ

‘Η καρδιά μου στην ‘Ανατολή χτυπᾷ ὅμως στην ἄκρη τῆς
Δύσης ζῶ
Πῶς τοὺς ὄρκους νὰ τηρήσω, πῶς τὴν τροφή μου νὰ γευτῶ;
Πῶς τὶς δεσμεύσεις νὰ τηρήσω ὅταν ἡ ‘Εδῶμ κατέχει τὴ
Σιών
Στὰ θέλγητρα τῆς ‘Αραβίας δεσμώτης εἶμαι. Πῶς νὰ χαρῶ;
Εὐκόλο εἶναι τῆς ‘Ισπανίας τ’ ἀγαθὰ νὰ ἐγκαταλείψω καὶ
Δόξα νὰ ἔχω στὶς στάχτες, στὰ συντρίμμια τοῦ Ναοῦ, ὅταν
βρεθῶ!

ΓΕΟΥΝΤΑ Α ΛΕΒΙ

ΓΕΟΥΝΤΑ Α ΛΕΒΙ

Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία γέννησης τοῦ ποιητῆ δὲν μᾶς εἶναι γνωστή· ὥστόσο, τοποθετεῖται γύρω στὸ 1075, ἐποχὴ πρὸ τὸ Τολέδο ἦταν μουσουλμανικό. Ἄλλοι ὅμως ὑποστηρίζουν ὅτι γεννήθηκε τὸ 1085, ἔτος πρὸ τὸ Τολέδο κατακτήθηκε ἀπὸ τὸν χριστιανὸ βασιλιά Ἀλφόνσο ΣΤ΄ ἢ τὸ 1086.

Ὁ Γεώντα ἂ Λεβὶ σπούδασε στὴν ἀραβικὴ Ἰσπανία ἰατρικὴ, Ταλμοὺν καὶ ἐλληνοαραβικὴ φιλοσοφία. Ἀφοῦ τελείωσε τὶς σπουδὲς του, ἐπέστρεψε στὸ Τολέδο ὅπου ἐργάστηκε ὡς γιατρός, παντρεύτηκε καὶ ἀπέκτησε μία κόρη. Ὁ Γεώντα ἂ Λεβὶ ἀπὸ πολὺ νέος ἔδειξε μεγάλο πάθος γιὰ τὴν ποίηση καὶ ἔγραψε στίχους γιὰ τὸν ἔρωτα, τὸ κρασί, ἐλεγείες

για τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴ Σιών καὶ θρησκευτικούς ὕμνους για τὶς μεγάλες ἑβραϊκὲς ἐορτές. "Ένας πολὺ γνωστὸς ὕμνος του εἶναι τὸ *Γιὰ Σεμὰ Ἐβιονέχα* (Κύριε ἄκουσε τὸν δοῦλο σου) με τὸν ὁποῖον ξεκινοῦν οἱ δεήσεις τῆς ἀπογευματινῆς προσευχῆς τῆς ἡμέρας τοῦ ἐξιλασμοῦ (Γιὸμ Κιπούρ). Θαύμαζε τὸν μεγαλύτερό του σὲ ἡλικία Μωυσῆ ἱμνῶν Ἐζρά, με τὸν ὁποῖον συνδέθηκε με μεγάλη φιλία κι ἔγραψε στίχους για τὴ θλίψη ποὺ τὸν διακατεῖχε λόγω τοῦ χωρισμοῦ τους:

Πόσο ὁ χρόνος ἔμοιαζε εὐνοϊκὸς / τὴν ἡμοῖρα μας μᾶς χωρίζει / (Ἐμᾶς, ποὺ ἡ κόρη τῆς ἀγάπης μᾶς εἶχε σὰν διδύμους).

Ἡ κοσμικὴ του ποίηση δείχνει τὸ ἰδεῶδες του για τὴν ὁμορφιὰ καὶ εἶναι γεμάτη ἀπὸ χαρὰ καὶ ἀγάπη για τὴ ζωὴ:

Τὴν πηγὴ τῆς ἀληθινῆς ζωῆς ἀναζητῶ / ἀπεχθάνομαι τὸ ψεύτικο καὶ τὸ κενό (Levin 2002: 81).

Τὰ ἐρωτικὰ ποιήματα για γυναῖκες καὶ ἀγόρια ἐκφράζουν τὰ ἔντονα συναισθήματά του:

Νά, ἔρχεται αὐτὸς καὶ εὐτυχῶ / Ἄνεμοι πετάξτε μαλακά / Φύσα κι ἐσὺ αὔρα εὐωδιαστή / Πέστε του γοργὰ πόσο πολὺ / Μὲ πόθο ἀνέμενα γι' αὐτὸ / Ἐκείνη τὴ νύχτα εὐτυχισμένος / Στὸ στῆθος σου ἤμουν βυθισμένος / Στὰ φιλιὰ σου ἤμουν πνιγμένος / Πιστὸς κι αἰῶνια δεσμευμένος / Ἀπὸ ἔρωτα τόσο μεθυσμένος.

"H:

Ἐλα φίλε μου γλυκὲ ξανά / Ἐσένα θ' ἀγαπῶ παντοτινὰ / Πάρε με σφιχτὰ στὴν ἀγκαλιὰ / Τώρα ποὺ μ' ἔχεις πιά κερδίσει / Ὁ οὐρανὸς μᾶς ἔχει εὐλογήσει (Ausubel Nathan & Marynn, 1957: 45).

Ὁ Ἄ Λεβί, στὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο *Χαζάρου*, γράφει:

... οἱ Ἑβραῖοι ὑποφέρουν περισσότερο ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους, διότι τὸ Ἰσραὴλ μέσα στὰ ἔθνη εἶναι ὅπως ἡ καρδιὰ ἀνάμεσα στὰ ὄργανα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ἡ καρδιὰ εἶναι τὸ πιὸ εὐαίσθητο ὄργανο καὶ κατὰ συνέπεια ὑποφέρει περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα... (Zinberg, 1972, τόμος I: 93).

Ὁ ἴδιος προσβλέπει στοὺς Ἱεροὺς Τόπους, στὴ Σιών, σὰν τὴν οὐτοπικὴ Γῆ ἀπ' ὅπου ἐκπορεύεται τὸ φῶς τῆς ζωῆς καὶ ἡ οὐράνια ἀγάπη τοῦ Θεοῦ:

Ἡ καρδιά μου εἶναι στὴν Ἀνατολή, στὰ βάθη τῆς Δύσης εἶμαι ἐγὼ / Πῶς μπορῶ τὴ γεύση τῆς τροφῆς μου νὰ χαρῶ; (Goldstein 1971: 128).

Ὁ Ἄ Λεβί, πιεσμένος ἀπὸ τὴ δουλειὰ του καὶ τὴ ζωὴ στὸ Τολέδο, μετακινήθηκε στὴν Κόρδοβα ὅπου συνέχισε τὴν ἄσκηση τῆς ἱατρικῆς. Αἰσθάνθηκε ὅμως τὴν καταπίεση τῶν φανατικῶν Ἀλμοραβιδῶν καί, ὅταν πέθανε ἡ γυναίκα του, ἀποφάσισε νὰ ταξιδέψει στὴν Παλαιστίνη ποὺ τόσο ὄνειρευόταν νὰ ἐπισκεφτεῖ. Γράφει για τὴ Γῆ τῶν ὀνείρων του σὲ ἓνα ποίημά του:

Τέρψη τῆς Γῆς, ὑπέριστη Πόλη / ἐπιθυμητὴ ἀπὸ τὰ ἔσχατα τῆς Δύσης / για τοὺς λόφους σου τοὺς ἀγαπημένους / τρυφερότητα με συνεπαίρνει ὅταν στὴ μνήμη μου γυρνᾷ ἡ δόξα σου ἢ περασμένη, Πόλη τώρα ἐρειπωμένη / νὰ εἶχα ἀετοῦ φτερὰ για νὰ βρέξω με δάκρυα τὸ χῶμα σου (Levin 2002: 103).

Για τὸν ποιητὴ ἡ Ἱερουσαλήμ ἦταν ἡ Ἁγία Πόλη, ἡ Πόλη τοῦ Κόσμου. Στὸ ταξίδι του για τὴν Παλαιστίνη στάθμευσε στὸ Κάιρο, τὴν Τύρο καὶ τὴ Δαμασκὸ. Οἱ αἰγυπτιακὲς ἑβραϊκὲς κοινότητες τὸν παρακαλοῦσαν νὰ παρα-

μείνει. Όμως ο Ά Λεβί ήταν συνεπαρμένος από το όραμά του να βρεθεί στη Γ' των Πατριαρχών. Υπάρχει ένας μύθος σύμφωνα με τον οποίο, όταν ο Ά Λεβί έφτασε στην Ιερουσαλήμ κι ενώ πήγαινε στο Δυτικό Τείχος, τραγουδώντας την οδό του για τη Σιών, ένας μουσουλμάνος ίππέας τον σκότωσε (Zinberg, 1972, τόμος I: 102). Οι βιογράφοι του πάντως υποθέτουν ότι το 1140 έφτασε στην Αλεξάνδρεια όπου και παρέμεινε έξι μήνες μέχρι τον θάνατό του.

Ο Βενιαμίν από την Τουδέλα υποστήριξε ότι ο τάφος του είναι στην Τιβεριάδα.

**ΘΡΗΝΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΤΩΣΗ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ**

Καὶ νὰ ποὺ θόρυβος ἔρχεται ἀπὸ τὴ Γῆ τοῦ Βορρᾶ.
Ἐνάμεσα στὴ Μιγδῶλ καὶ τὴ θάλασσα
αἰχμάλωτοι ἢ κόρη τοῦ λαοῦ μου καὶ ὁ λαὸς τῆς κατάρας
μου.

Κατέστρεψαν τὸν ἀμπελώνα μου καὶ τὸ πλῆθος τοῦ ἔθνους
μου.

Τὸ ἄστρο τῆς αὐγῆς ἔπεσε στὴ γῆ συντρίμμι χωρὶς φῶς
καὶ ἡ φαρέτρα δονεῖται ἐναντίον του, ἀφήνει βαθιῆς αὐλα-
κιῆς.

Ἡ λόγχη καὶ τὸ δόρυ ἀστράφτουν.

Αὐτοὶ ποὺ ἀνατράφηκαν στὴν πορφύρα
τρικλίζουν καὶ παραπατοῦν.

Οἱ ζωῆς τους ἐκτοξεύονται ἀπὸ τὴν κοιλότητα τῆς σφεντόνας.
Πέθανε ὁ Βελά.

Σ' ἐρημωμένες κοιλάδες κείτονται στίς στάχτες.

Ἡ γῆ θρηνεῖ σπάζει καὶ συντρίβεται.

Ἀπόλυτη καταστροφή.

Καὶ μιὰ φωνὴ ἀκούγεται.

Γέρνει ἡ μέρα τοῦ ἀπόσπερου, οἱ σκιῆς μακραίνουν
καὶ ἀκούγεται ἡ φωνή:

– Κλάψε.

– Γιατὶ νὰ κλάψω;

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι χοιτᾶρι

λιόδεντρο ποὺ τὸ τινάζουμε

τσιμπιὰ στὸ τέλος τοῦ τρηγητοῦ.

Μὲ τὴν πίκρα στὴν ψυχὴ πεθαίνει

וזה עשיתי כשנתפשה קושתדינא

קול שמועה נגאלה ומוראה. הנה באה מארץ צפון ורעש גדול בין

הים ובין מגדול כי שבי גדול שביה בת עמי. עם עם חרמי. שחתו

כרמי. והמון לאומי. משמים ארץ. לכליון וחרץ. נפל הלל בן שחר.

כדבר אין לו שחר. עליו תרנה אשפה. ומזיח אפיקים רפה זאת והב

בסופה. האריכו למענית להב כידון וחנית. האמונים עלי תולע.

כל חכמתם נתבלע. ונפשם בתוך כף הקלע. וימת בלע. ובנחלי הבתות.

חבקו אשפתות. על זאת תאבל הארץ כי כלה ונתרצה נהייתה בארץ.

רוע התרועעה הארץ. ותעבור הרנה. אנה ואנה אוי לנו כי היום

פנה. קול אומר קרא בנפש מרה ואמר מה אקרא כל בשר חציר

כעוללות כרם בציר. קדרו שמים ממעל. על אשר שתה מידסף רעל.

כוכבי השמים וכסיליהם לא יהלו אורם. חשך משחור תארם. חשך

השמש וירח קדר באהלי קדר. לא תאר ולא הדר. הן אראלם צעקו

חוצה. לריב ומצה. מלאכי שלום מר יבכיון. ובנו אצלם ציון. על בן

אמרתי שעו מני. אמרר בבכי אל תאיצו לנחמני. השברתי קדרתי

שמה מחזיקתני. רעדה אחזתני. חיל כיולדה וארכובתי נקשן דא לדא

מעי מעי אוחילה. מלאו מותני חלחלה. וכל אבירי בקרבי סלה. שמה

ו(מה)ומה מבוכה ומבוסה. מי נתן למשסה. ישראל לבוזזים. אשר גובהו

גובה ארזים. הנשר הגדול אשר לו הרקמה. ריפת ותוגרמה. השרח יושבי

מרום קריה נשגבה. וישלך ארצה מן הככבים ומן הצבא. המצפצפים

והמהגים. אוי נא לי כי עיפה נפשי להורגים.

καὶ φεγγαλέο ἀγριολοῦλόουδο ἢ δόξα του.
Σκοτεινιάζει ὁ οὐρανός.

Ἦπιε ἀπὸ τὴν κόψα τῆς θεϊκῆς ὀργῆς
καὶ τ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ δὲν θὰ δώσουν τὸ φῶς τους πιά.
Καλύφτηκε μὲ καπνιά ἡ ὄψη τους.

Ὁ ἥλιος σκοτεινιάσε στὴν κούρη του.
Τὸ φεγγάρι μαύρισε σὰν τίς σκηνές τοῦ Κηδάρ.

Ἐχασε τὴν ὄψη του.

Ἐξω κλαῖνε οἱ γενναῖοι. Κλαῖνε πικρὰ καὶ φιλονικοῦν.
Οἱ πρέσβεις τῆς εἰρήνης θρηνοῦν κι ἀφήνουν σημάδι δίπλα
τους.

Γι' αὐτὸ εἶπα:

Μὴ μὲ κοιτᾶτε.

Μὲ λογιμοὺς καὶ πικρὰ δάκρυα πενθῶ καὶ μὴ μὲ παρηγο-
ρεῖτε.

Πληγώθηκε ἡ καρδιά μου.

Ρίγος μ' ἔπιασε καὶ πόνοι γέννας.

Τρέμουν τὰ γόνατά μου.

Γέμισαν ὀδόνι οἱ λαγόνες μου.

Σκόρπισε τοὺς γενναίους μου

ἔστειλε συντριβὴ καὶ σύγχυση.

Ποιὸς ἐγκατέλειψε τὸ Ἰσραὴλ στοὺς ἄρπαγες;

Εἶχαν τὸ ἔφος τῶν κέδρων,

τὸν μεγάλο ἀετὸ μὲ τὰ πολύχρωμα φτερά.

Ριγὰθ καὶ Θεουαρμὰ

ἐκείνοες ποὺ κατοίκησαν στὰ ἄρη τὴν Πόλη τὴν Ὑψηλὴν
καὶ τ' ἀστέρια.

ἔριξε στὸ χῶμα στὸν ψίθρο καὶ τὸ μοσημοσεμητό.

Καὶ σβήρει, ἀλίμονο, ἡ ψυχὴ μου ἀπὸ τοὺς δολοφόνους.

ΓΕΟΥΝΤΑ ΑΛ ΧΑΡΙΖΙ

Ὁ Ἰούδας μπέν Σολομών ἀλ Χαρίζι γεννήθηκε στὸ Τολέδο στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα. Ὁ Ἄλ Χαρίζι ἔζησε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴν Προβηγκία, ὅπου φάνηκε ιδιαίτερα χρήσιμος στὴ μετάφραση τῶν ἀραβικῶν κειμένων καὶ κυρίως τῶν ἔργων τοῦ Μαϊμονίδη. Ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τοὺς ἀραβες ποιητὲς καὶ ιδιαίτερα ἀπὸ τὸν ἀλ Χαρίρι, τὸν ὁποῖον καὶ μετέφρασε μαθητεύοντας στὴν ποιητικὴ του φόρμα *μακάμα*, τῆς ὁποίας ἔγινε ἔξοχος χειριστὴς.

Τὸ 1187 οἱ Μουσουλμάνοι ἐπανεκτήσαν τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ἐνεθάρρυναν τοὺς Ἑβραίους νὰ τὴν κατοικήσουν. Ἐτσι, ὅταν ὁ Ἄλ Χαρίζι ἐπισκέφθηκε τὴν Ἱερουσαλήμ, ἔγραψε μὲ ἐνθουσιασμὸ γι' αὐτὴν τὴν ἐπίσκεψη καὶ ἐξέφρασε τὴν ἀγάπη του γιὰ τοὺς Ἱεροὺς Τόπους. Τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ ταξίδι του ἀποτύπωσε στὸ κορυφαῖο του ἔργο *Ταχκεμονί*.

ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΕΝ ΜΠΑΛΜΠΟ

Ὁ Μιχαήλ μπέν Σαμπετάι Κοέν Μπάλμπο γεννήθηκε στὰ Χανιά τῆς Κρήτης τὸ 1411. Ἦταν ἔξέχον μέλος τῆς ἑβραϊκῆς κρητικῆς κοινότητας, ραβῖνος, ποιητὴς, λόγιος μὲ ιδιαίτερη γνώση τοῦ ἑβραϊκοῦ μυστικισμοῦ καὶ φιλόανθρωπος. Σχολίασε τὸν Μαϊμονίδη καὶ ἔγραψε ποιήματα στὰ ἑβραϊκά. Ὁ ἱστορικὸς καὶ βιβλιόφιλος Ἐλιγιὰ μπέν Ἐλκανὰ Καψάλης (1483-1555) διέσωσε τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μπάλμπο, ὅπως καὶ τοῦ Μωυσῆ Κοέν Ἀσκεναζί.¹⁵ Ἐτσι τὰ ἀρχεῖα

ὑπῆρξε μία ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἀθηνεῖες στὴν ἱστορία τοῦ ἑβραϊκοῦ νόμου.

15. Βλ. Εἰσαγωγή σελ. 37.

αὐτὰ εὑρίσκονται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Στὴ βιβλιοθήκη αὐτὴ ὑπάρχουν καὶ τὰ χειρόγραφα μὲ καταγεγραμμένη τὴ συζήτηση ποὺ εἶχαν οἱ δύο λόγιοι γιὰ τὴ μετεμψύχωση. Ὁ Μ. Μπάλμπο, ποὺ ἦταν μελετητὴς τῆς *Καμπαλά*, πίστευε ἐνθερμα στὴ μετεμψύχωση καὶ ἀντιμαχόταν τὸν ραβῖνο Μ. Ἀσκεναζί, ὁ ὁποῖος ἦταν πολέμιος αὐτῆς τῆς ιδέας. Ὁ Μ. Μπάλμπο προσδιόριζε τὴν ψυχὴ ὡς πνευματικὴ οὐσία ποὺ προϋπάρχει τοῦ σώματος. Θὰ πρέπει νὰ πέθανε γύρω στὸ 1484.

Ποιήματα τοῦ Μπάλμπο καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν ἑβραίων ποιητῶν δημοσίευσε ὁ καθηγητὴς Weinberger Leon, στὸ βιβλίο του *Jewish Poets in Crete* (Hebrew Union, College Press, 1985).